

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Νικολάου Β. Τωμαδάκη, *Εισαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*. Β' Ἐκδοσις, Τόμος Α'. Τεύχος Α' 1956. Σελ. 1 - 15. Τεύχος Β'. 1958. Σελ. 157 - 366.

Αἱ βυζαντιναὶ φιλολογικαὶ σπουδαί, αἰτινες τοσοῦτοι, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, εὐδοκιμοῦσιν ἐν πολλαῖς χώραις τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, κατὰ δὲ τὰ τελευταῖα ἔτη προάγεται τὸ περὶ αὐτῶν διαφέρον καὶ ἐν ταῖς Ἑνωμέναις Πολιτείαις τῆς Β. Ἀμερικῆς, καλλιεργοῦνται μὲν ὁσημέραι ἐντατικώτερον καὶ παρ' ἡμῖν, μάλιστα ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος, ἂν καὶ μόλις ἀπὸ τοῦ 1923 χρονολογεῖται ἡ ἐν τῷ Ἐθνικῷ ἡμῶν Πανεπιστημίῳ ἴδρυσις εἰδικῶν ἐδρῶν, ἡ σημασία δ' ὅμως τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ καθόλου μὲν, ἰδίᾳ δὲ διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἐκτιμᾶται ὑπὸ ἑλλήνων ἱστορικῶν ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, καὶ δὴ τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ εὐλόγως χαρακτηρισθέντος ὡς «θεμελιωτοῦ τῆς παρ' ἡμῖν νεωτέρας βυζαντινῆς ἐρεῦνης», Σπυρ. Ζαμπελίου, εἶτα δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν ἱστορικοῦ Κων. Παπαρηγοπούλου, οἵτινες καὶ πρῶτοι ἀντελήφθησαν τὴν σημασίαν τοῦ Βυζαντίου ὡς γεφύρας μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου καὶ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ· ἔλειπον ὅμως ἑλληνικὰ ἔργα εἰσαγωγικὰ εἰς τὰς βυζαντινάς σπουδάς γενικώτερον καὶ εἰς τὴν Βυζαντινὴν φιλολογίαν εἰδικώτερον. Ἀκριβῶς δὲ τὴν σοβαρὰν ταύτην παρ' ἡμῖν ἔλλειψιν ἤλθε νὰ πληρῶσῃ διὰ τῆς μετὰ χεῖρας, εἰς β' ἤδη ἔκδοσιν, ἐντὸς ἐλαχίστου χρόνου, ἐμφανιζομένης «Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν» ὁ φιλοπρόντατος καθηγητῆς τῆς Βυζαντινῆς φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῶν Ἀθηνῶν κ. Ν.Β. Τωμαδάκης. Ὅποιον δὲ κενὸν ἤλθε νὰ πληρῶσῃ τὸ ἔργον τοῦτο καὶ τίνος ὑποδοχῆς ἔτυχεν, ἀποδεικνύει, πρὸς τοῖς ἄλλους, καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἐντὸς τεσσάρων ἐτῶν ἐξηντλήθη ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ Α' τόμου καὶ κατέστη ἀναγκαία ἡ ἐκδόσις δευτέρας.

Τὸ μὲν Α' τεύχος τοῦ Α' τόμου, ἀφιερωμένον εἰς τὸν κ. Κ. Ἀμαντον περιλαμβάνει ἀφ' ἐνὸς γενικὴν ἐπισκόπησιν τοῦ ὑπὸ διαπραγματέυσιν εὐρυτάτου θέματος (ὀρισμός, σχέσεις πολιτείας καὶ φιλολογίας, φιλολογίας καὶ θρησκείας, ἑλληνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ, δημοτικῶν καὶ λογίων στοιχείων, σελ. 13-37) καὶ ἀφ' ἑτέρου ἱστορίαν τῶν φιλολογικῶν βυζαντινῶν σπουδῶν γενικὰ, τουρκοκρατία, νεώτεροι φιλολογικαὶ σπουδαί, ἐκκλησιαστικὴ φιλολογία, βυζαντιναὶ σπουδαὶ ἐν Εὐρώπῃ, χειρόγραφα καὶ κατάλογοι αὐτῶν, σελ. 38-149). Τὸ δὲ Β' τεύχος τοῦ Α' Τόμου, ἀφιερωμένον εἰς τὸν κ. Ἰω. Καλιτσουνάκη, πραγματεύεται περὶ τῆς βυζαντινῆς ποιήσεως καὶ δὴ περὶ τῆς θρησκευτικῆς καὶ λειτουργικῆς ποιήσεως καὶ ὑμνογραφίας (σ. 159-226),

ἰδιαίτερώς δὲ περὶ τοῦ προβλήματος τοῦ Ρωμανοῦ, ὅπερ ἰδιαίτατα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀπασχολεῖ τὸν κ. Τωμαδάκη καὶ τὸν στενὸν κύκλον τῶν μαθητῶν του, διὰ τῶν προσπαθειῶν τῶν ὁποίων, ὑπὸ τὴν ἐνθουσιώδη ἐμπνευσιν καὶ καθογήδησιν ἐκείνου, ἀναμφιβόλως προήχθη ἡ περὶ τοῦ Ρωμανοῦ ἔρευνα (σ.227-308), καὶ τέλος ἐξετάζει τὴν μορφήν καὶ τὸ θέμα καὶ τὴν ἀξίαν τῆς βυζαντινῆς θρησκευτικῆς ποιήσεως (σ. 309-341), μεθ' ἧς ἐπακολουθοῦσι προσθήκαι τινες καὶ πίνακες κυρίων ὀνομάτων λέξεων καὶ πραγμάτων, ὡς καὶ περιεχομένων (σ.342-366). Κυρίως εἰπεῖν ὁ σ. ἀποδίδει, ὡς λέγει, «μείζονα σημασίαν» εἰς τὴν λογίαν, καὶ δὴ τὴν χριστιανικὴν φιλολογίαν, παρὰ εἰς τὴν δημώδη, ἧς τὴν διαπραγματεύσιν παραπέμπει εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Ἐν τῷ προλόγῳ τῶν ἐκδόσεων, καθωρίσθησαν αἱ ἀρχαὶ αἱ ὑπ' αὐτοῦ ἀκολουθοῦμεναι ἐν τῇ διαπραγματεύσει τῶν θεμάτων τῆς παρουσίας Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν βυζαντινὴν Φιλολογίαν, ἥτις καὶ ὑπὸ τὴν πρώτην καὶ τὴν δευτέραν μορφήν της εἶναι ὄχι μόνον προῖον τῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ καὶ ἀποβλέπει προπαντὸς εἰς τὴν ἱκανοποίησιν διδασκτικῶν ἀναγκῶν, τοῦ συγγραφέως ἐπιφυλασσομένου νὰ δώσῃ «μετὰ τινα ἔτη ὀριστικώτεραν μορφήν», εἰς τὸ παρὸν σύγγραμμα. Παρὰ ταῦτα καὶ δὴ καὶ παρ' ὄλον ὅτι τὸ ἔργον δὲν εἶναι «καθ' αὐτὸ Γραμματολογία» καὶ ἀποβλέπει πρὸ παντὸς εἰς διδασκτικὸς σκοπούς, οὐχ ἤττον ὅμως εἶναι περισπούδαστον, διακρινόμενον διὰ τὴν ἐνημερότητα περὶ τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ξένην βιβλιογραφίαν, καὶ διὰ τὸν συνδυασμὸν κριτικῶν πνεύματος μετὰ κατανοήσεως καὶ εὐλαβείας πρὸς τὸν ὀρθόδοξον χριστιανικὸν χαρακτῆρα τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας, γνωστῆς οὐσης ἄλλως τε τῆς εὐσεβείας τοῦ συγγραφέως, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ ὅτι εἴμεθα πάντοτε σύμφωνοι πρὸς τὰς κρίσεις αὐτοῦ. Ὅπως δὴποτε τὸ ἔργον τοῦτο εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι θὰ μελετηθῇ μετ' ἰσοῦ πρὸς τοὺς φιλολόγους, ἵνα μὴ εἴπωμεν καὶ μετὰ μείζονος ζήλου ὑπὸ ὑπὸ τε τῶν θεολόγων, ἔπειτα δὲ καὶ ὑπὸ καὶ μεγάλης μερίδος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, μάλιστα τῆς ἐνασμενιζούσης εἰς τοιαύτας μελέτας. Εὐχόμεθα δὲ νὰ μὴ βραδύνωμεν νὰ ἴδωμεν τὸ ἔργον ἐκ πάσης ἐπόψεως ὠλοκληρομένον.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Hans Freiherr von Kampenhaus es, Griechische Kirchenväter, 2 Aufl. 1956. W. Kohlhammer Verlag. Stuttgart. Σελ. 172.

Περὶ τοῦ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη παρατηρουμένου παρὰ τοῖς Διαμαρτυρομένοις αὐξήσαντος διαφέροντος περὶ τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας ἐδόθη εἰς ἡμᾶς εὐκαιρία ἐπαλειημένως νὰ ὁμιλήσωμεν ἀπὸ τῶν στηλῶν τούτων. Δεῖγμα τοῦ διαφέροντος τούτου εἶναι καὶ τὸ μετὰ χεῖρας τεύχος (ὑπ' ἀριθ. 14) τῆς ὑπὸ τὸν τίτλον *Urban-Bücher* σειρᾶς τῶν μᾶλλον ἐκλαϊκευτικῶν μικρῶν ἐπιστημονικῶν βιβλίων, ὅπερ ὀφείλεται εἰς τὸν κάλαμον τοῦ διακεκριμένου ἐκκλησιαστικοῦ ἱστορικοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης κα

εἶναι ἀφιερωμένον ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς κυριωτέρους 12 παλαιούς Ἑλληνας Ἐκκλησιαστικούς πατέρας καὶ συγγραφεῖς. Καὶ ὁ μὲν λόγος, δι' ὃν τοῦτο περιορίζεται εἰς τοὺς Ἑλληνας πατέρας καὶ συγγραφεῖς, εἶναι ἀφ' ἑνὸς τὸ ὅτι ἡ παλαιότερα ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον ἐπὶ ἐλληνικοῦ ἐδάφους, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ κατὰ τοὺς τέσσαρας πρώτους χριστιανικούς αἰῶνας ἡγεμονία τῆς ἐλληνικῆς Θεολογίας. Τὸ δὲ βιβλίον τοῦτο διαιρεῖται εἰς 12 κεφάλαια πλαισιούμενα δι' εἰσαγωγῆς καὶ ἐπιλόγου.

Ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ (σ.9-13), ἥτις ἐπιγράφεται «Πατρολογία καὶ ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες», ἐξετάζεται ἡ ἔννοια τῶν ὄρων «Ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες» καὶ «Πατρολογία» καὶ καθορίζεται ἡ ἐν τῇ διαπραγματεύσει τῆς βλῆς τοῦ παρόντος βιβλίου χρησιμοποιουμένη μέθοδος, ἥτις δὲν εἶναι ἡ αὐστηρῶς γραμματολογικὴ, ἀλλ' ἡ μέθοδος τῆς σκιαγραφήσεως τῶν πατέρων ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ἀποστολῆς αὐτῶν καὶ τῆς συνειδήσεως τῆς ἀποστολῆς ταύτης. Οἱ ἐν ἑκάστῳ τῶν 12 κεφαλαίων σκιαγραφούμενοι, ὡς ἀντιπροσωπευτικοὶ τύποι, παλαιοὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες εἶναι ὁ Ἰουστῖνος, ὁ Εἰρηναῖος, Κλήμης, ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ Ὀριγένης, Εὐσέβιος ὁ Καισαρείας, ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ὁ Μ. Βασίλειος, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, Γρηγόριος ὁ Νύσσης, Συνέσιος ὁ Κυρήνης, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας. (σ.14-164). Ἐν δὲ τῷ ἐπιλόγῳ, ἐπιγραφομένῳ «τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τῶν Ἑλλήνων πατέρων (σ.165-169), ἐκφέρονται γενικαί περὶ αὐτῶν καὶ τῆς Θεολογίας καὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῶν παρατηρήσεις, τῆς ὁποίας ἐποχῆς τὸ τέλος ἀναζητεῖται ὑπὸ τοῦ σ. μεταξὺ Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας καὶ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἡ σκιαγράφησις ἑνὸς ἑκάστου τῶν εἰρημένων ἐκκλησιαστικῶν πατέρων καὶ συγγραφέων γίνεται μετὰ γλαφυρότητος, κριτικότητος καὶ σχετικοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὰς γεραρὰς ταύτας προσωπικότητας (ἐξαιρουμένου τοῦ Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου), ἀλλὰ πάντως μετὰ τῆς προτεσταντικῆς νοοτροπίας, νοοτροπίας μάλιστα μὴ ἀπηλλαγμένης τὸ παράπαν τῆς ἐπηρείας τοῦ Harnack. Ἐκ τῆς ἐπηρείας ταύτης ἐξηγοῦνται πολλαὶ κρίσεις τοῦ σ. περὶ τῶν σκιαγραφουμένων προσωπικοτήτων, καὶ δὴ καὶ ἡ τελικὴ περὶ τῆς ἐλληνικῆς θεολογίας κρίσις, μεθ' ἧς κατακλείεται τὸ κατὰ τὰλλα συμπαθὲς τοῦτο βιβλίον.

II. I. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Sources Chetiennes. No 53, Hermas, Le Pasteur. Introduction, texte Critique' traduction et notes par Robert Joly. Les éditions du Cerf. Paris 1958. Σελ. 407.

Sources Chrétiennes. No 56. Athanase d'Alexandrie. Apologie à l'empereur Constance. Apologie pour sa fuite I. Introduction, texte critique, traduction et notes par Jan M. Szymusiak S. J. Les éditions du cerf. Paris 1958. Σελ. 192.

Ἡ ὑπὸ τῶν Γάλλων ἰησοῦιτῶν καθηγητῶν de Lubac, Daniélou καὶ Mondésert ἐκδιδομένη ἐν Παρισίοις λαμπρὰ πατρολογικὴ σειρὰ Sources

Chrétienncs συνεζιχομένη, ἀνελλιπῶς παρέχει ἡμῖν, κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, τὰ ἀνωτέρω σημειούμενα σπουδαιότατα πατερικὰ ἔργα τοῦ Ἑρμᾶ (ποιμὴν) καὶ τοῦ Μ. Ἀθανασίου (Ἀπολογία πρὸς τὸν Βασιλέα Κωνσταντῖνον καὶ Ἀπολογία περὶ τῶν διαβαλλόντων τὴν ἐν τῷ διωγμῷ φυγὴν αὐτοῦ).

Τὸν μὲν «Ποιμένα» τοῦ Ἑρμᾶ, τὸ πολυσυζήτητον καὶ περιπετειῶδες τοῦτο βιβλίον τῆς πολιωτάτης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχαιότητος, ἐπεξεργάζεται ὁ κ. Robt Joly προτάσων ἐμβριθῆ εἰσαγωγὴν (σελ. 11-74), ἔθθα ἐξετάζονται τὰ φιλολογικὰ καὶ θεολογικὰ τοῦ βιβλίου προβλήματα, ἀναγράφεται πλουσία καὶ συγχρονισμένη βιβλιογραφία καὶ ἀκολούθως παρατίθεται τὸ κείμενον ἐν τε τῷ πρωτοτύπῳ κριτικῶς καὶ διὰ τῶν φροντίδων τοῦ ἐκδότου ἀποκεκαθαρμένον, καὶ ἐν γαλλικῇ μεταφράσει μεθ' ἱκανῶν ὑποσημειώσεων. Ἐν τέλει παρατίθεται πολῦτιμος πίναξ τῶν ἐν τῷ πρωτοτύπῳ χρησιμοποιουμένων ἑλληνικῶν λέξεων.

Τὰς δὲ δύο «Ἀπολογίας» τοῦ ἀγ. Ἀθανασίου ἐπεξεργάζεται ὁ ἰησουΐτης θεολόγος J. Szymusiac προτάσων ἐπίσης ἐμβριθῆ εἰσαγωγὴν μεθ' ἱκανῆς βιβλιογραφίας (σελ. 9-85) καὶ ἀκολούθως παραθέτων τὸ κείμενον ἐν τε τῷ κριτικῶς ἀποκεκαθαρμένῳ πρωτοτύπῳ καὶ ἐν γαλλικῇ μεταφράσει μετὰ τινων ὑποσημειώσεων. Ἡ πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἔκδοσις κατακλείεται διὰ δύο ἱστορικῶν παραρτημάτων καὶ πινάκων πολλῶν ἑλληνικῶν λέξεων καὶ κυρίων ὀνομάτων.

Π. Ι. Μ.

Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομου. Περὶ μετανοίας λόγοι ἐννέα. Νεοελληνικὴ ἀπόδοσις ὑπὸ Παναγιώτου Στάμου. Ἐν Ἀθήναις 1958. Σελ. 125.

Ὁ ἐν τῷ γυμνασίῳ τοῦ Πολυγώνου καθηγητῆς τῶν θρησκευτικῶν κ. Στάμος, συνεχίζων τὴν ἀξιολίμητον προσπάθειάν του νὰ καταστήσῃ προσιτὸν εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν τὸν Ἱερὸν Χρυσόστομον προσφέρει ἐνταῦθα εἰς νεοελληνικὴν ἀπόδοσιν, εἰς ἀπλὴν καθαρεύουσαν, μετὰ τὰς ἐπιστολάς αὐτοῦ πρὸς τὴν Ὀλυμπιάδα καὶ τὰς Μ' ἐπιστολάς χριστιανικῆς ἀγάπης, ὡς καὶ τοὺς «Λόγους εἰς ἀνδριάντας» καὶ τὰς ὥραιάς ἐννέα ὀμιλίας του «περὶ μετανοίας», προτάσων κατάλληλον εἰσαγωγὴν καὶ ἐπισυνάπτων πίνακα θεμάτων καὶ κυρίων ὀνομάτων.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, Ὑμνοὶ. Τόμος Τρίτος. Μέρος Α'. Κωνδακάρια τοῦ Σινᾶ. Ὑπὸ Νικ. Λιβαδάρα. Ἐν Ἀθήναις. Τύποις Μυρτίδου. 1957. Σελ. 460.— Μέρος Β'. Ἐκδοσις κριτικῆ. Ὑμνοὶ ΚΘ—ΑΔ. Ἀφιέρωμα εἰς Ν.Β. Τωμαδάκη, ὑπὸ ὁμάδος μαθητῶν του. 1958. Σελ. 400.

Ὁ πρῶτος ἡμίτομος τοῦ Γ' τόμου τῶν ἀπὸ τοῦ 1952, πρωτοβουλία, ἐμπνεύσει καὶ ἐπιστασίᾳ τοῦ καθηγητοῦ κ. Τωμαδάκη δημοσιευομένων ὕμνων Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ἐκδίδεται ὑπὸ τοῦ φιλολόγου κ. Λιβαδάρα καὶ περι-

λαμβάνει Κονδακάρια τοῦ Σινᾶ περιεχόμενα ἐν τοῖς ὑπ' ἀπ' ἀριθ. 925, 926 καὶ 927 κώδιξι τοῦ ἱεροῦ ὄρους. Ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ ὑπ' ἀριθ. 925 σιναϊτικοῦ κώδ., ὡς καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ἀδελφῶν του κωδ., πολλοὶ πολλὰς κατὰ τὸ παρελθὸν ἐστήριξαν ἐλπίδας καὶ πᾶσαν κατέβαλον προσπάθειαν, ὅπως ἐπιτύχωσι τὴν περιγραφὴν τῶν περιεχομένων αὐτῶν, χωρὶς ὅμως νὰ κατορθώσωσι τοῦτο, ἔνεκεν τῆς ἐκ πικρᾶς πείρας δυσπιστίας τῶν σιναϊτῶν πατέρων καὶ τῶν παρεμβαλλομένων σχετικῶν προσκομμάτων, δι' ὃ καὶ μόνον κατὰ τὰ στοιχεῖα καὶ βεβιασμένως περιεγράφησαν οἱ ἐν λόγῳ κωδ. ὑπὸ τοῦ Gardthausen, τοῦ περιεχομένου αὐτῶν παραμενόντος ἀγνώστου. Ἡ δὲ ὑπὸ τοῦ κ. Λιβαδάρα ἐκπονηθεῖσα περιγραφή τῶν κωδ. τούτων στηρίζεται μόνον ἐπὶ προσφάτων φωτογραφιῶν (ἔτους 1950), ὀφειλομένων εἰς τοὺς Ἀμερικανούς, καὶ εἶναι περιγραφή ἐσωτερικῆ, δηλ. περιγραφή τοῦ περιεχομένου τῶν κωδ. γενομένη ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ κ. Γωμαδάκη καὶ διὰ τῶν τεχνικῶν μέσων τοῦ Φροντιστηρίου αὐτοῦ. Τῆς περιγραφῆς ταύτης προτάσσονται προλεγόμενα τοῦ ἐκδότου περὶ τῶν κωδ. τούτων.

Ὁ μὲν κωδ. 925, ὅστις παρουσιάζει καὶ τὰ περισσότερα προβλήματα, συγκροτούμενος ἐξ 118 φύλλων ἐκ περγαμνῆς, πλὴν 2 χαρτίνων, εἶναι «Κονδακάριον τοῦ ἑνιαυτοῦ περιέχον τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν καὶ τῶν ἐπισήμων ἀγίων Κονδάκια* ἀπὸ μηνὸς Σεπτεμβρίου». Ὁ δὲ κωδ. 926, ἀπαρτιζόμενος ἐξ 115 φύλλων ἐκ μεμβράνης, εἶναι ἐπίσης «Κονδακάριον» περιέχον ὕμνους κινήτων καὶ ἀκινήτων ἑορτῶν, μετὰ τὸ πέρασ τῶν ὁποίων καταγράφονται ἐξαποστειλάρια καὶ θεοτοκία ὅλου τοῦ ἑνιαυτοῦ. Τέλος ὁ ὑπ' ἀριθ. 927 κωδ., ὅστις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς δύο προηγουμένους, διετηρήθη σχεδὸν ἀκέραιος, εἶναι ἐπίσης «Κονδακάριον» περιέχον κονδάκια καὶ ὕμνους κινήτων καὶ ἀκινήτων ἑορτῶν. Κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν κωδ. τούτων ὁ ἐκδότης ἀκολουθεῖ, ὡς λέγει, διὰ λόγους ὁμοιομορφίας, τὴν αὐτὴν ὁδόν, ἀπὸ ἐπόψεως τεχνικῆς, πρὸς τοὺς περιγράψαντας τὰ πατριακά Κοντακάρια συναδέλφους του, παραθέτει δὲ ἐλάχιστα σχόλια. Προκειμένου δὲ περὶ τῶν ὕμνων τῶν περιεχομένων καὶ εἰς τὰ πατριακά Κοντακάρια, παραπέμπει εἰς τὰ σχόλια ἐκείνων, πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ἐπαναλήψεων, ἀρκούμενος μόνον εἰς προσθήκας τινὰς καὶ ἀνομολογῶν, ὅτι «τὰ παραπεμπτικὰ σχόλια δὲν εἶναι πάντοτε ἰδανικά». Ἐπίσης ἀναγνωρίζει καὶ ὁ ἴδιος, ὅτι «μειονεκτεῖ μία περιγραφή, ἐφ' ὅσον δὲν γίνεται ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ κώδικος», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δυσχεραίνει τὴν εὑρεσιν λύσεως σοβαρῶν ζητημάτων. Παρὰ πᾶσαν δ' ὅμως φυσικὴν μειονεκτικότητα τῆς παρουσίας ἐκδόσεως, ὀφείλονται χάριτες εἰς τὸν φιλόπικρον ἐκδότην, καθ' ὅσον διὰ τῆς ἐργασίας του ταύτης, ἀποτελούσης συνέχειαν τῆς ἐγκαινισθείσης διὰ τῆς περιγραφῆς τῶν πατριακῶν Κονδακαρίων προσπάθειας, παρέχεται ἀξιόλογος συμβολὴ εἰς τὴν διὰ συγκριτικῆς μελέτης

* Οὕτω λέγονται τὰ Κοντάκια ἐν τοῖς σιναϊτικοῖς Κώδιξιν.

καὶ τῶν σιναιτικῶν Κονδακαρίων διαλεύκανσιν ἐνίων ὑμολογικῶν καὶ ἄλλων προβλημάτων. Ἡ ἀξία τῆς παρουσίας ἐκδόσεως αὐξάνει διὰ τῆς ἐν παραρτήματι παραθέσεως ἐνδιαφερόντων γενικῶν ἀλφαβητικῶν πινάκων ἀγίων, προοιμιῶν, οἴκων, ἐφυμνίων τῆς παραδόσεως τῶν ὕμνων ὅχι μόνον τῶν σιναιτικῶν Κονδακαρίων, ἀλλὰ καὶ τῶν πατμιακῶν, ὡς καὶ ἄλλων κωδίκων.

Ὁ δεῦτερος ἡμίτομος τοῦ Γ' τόμου, ὅστις ἀφιερῶνται ὑπὸ τῶν μαθητῶν καὶ συνεργατῶν τοῦ κ. Τωμαδάκη εἰς τὸν διδάσκαλον καὶ ὁδηγὸν αὐτῶν, περιλαμβάνει ἐκδοσιν ὀκτῶ ὕμνων (κθ-λς) Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ φιλοπονηθεῖσαν ὑπ' αὐτῶν, καὶ δὴ ὑπὸ τὰς ὁδηγίας καὶ τὴν ἐποπτείαν τοῦ καθηγητοῦ των. Ὁ κθ' ὕμνος «εἰς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου» ἐκδίδεται ὑπὸ τοῦ κ. Β. Μανδηλαρά (σ. 5-41), ὁ λ' ὕμνος εἰς τὸ «πάθος καὶ τὴν ἀνάστασιν» ὑπὸ τοῦ κ. Ἀθ. Κομίνη (43-107), ὁ λα' «εἰς τὴν Καινὴν Κυριακὴν καὶ εἰς τὸν Θωμᾶν» (109-144) ὑπὸ τῆς δεσποιν. Σοφ. Παπαδημητρίου, ὁ λβ' «Εἰς τὸν πρωτομάρτυρα Στέφανον» (145-175), ὑπὸ τοῦ κ. Δ. Ρούσσα, ὁ λγ' «Εἰς τὰ Βάϊα» ὑπὸ τῆς δεσπ. Ἑλλης Κυριακάκη (177-206), ὁ λδ' «Τῶν ἀγίων τριῶν Παίδων» ὑπὸ τοῦ κ. Μ. Ναουμίδου (207-285), ὁ λε' «Εἰς ὁσίους μοναχοὺς, ἀσκητὰς καὶ μοναζούσας», ὑπὸ τοῦ κ. Π. Νικολοπούλου (287-353) καὶ ὁ λς' «Εἰς τὴν ἁγίαν Γέννησιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰ. Χριστοῦ» ὑπὸ τῆς δεσπ. Λυδ. Ἀθανασοπούλου (355-386), ὄντων ἀπάντων πτυχιούχων τῆς Φιλολογίας. Τοῦ τόμου προτάσσονται ἐπιστολαὶ συγχαρητήριοι τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριάρχου, τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου, κατακλείεται δὲ οὗτος διὰ πινάκων ἀλφαβητικῶν κυρίων ὀνομάτων καὶ γλωσσικῶν συντεταγμένων ὑπὸ τοῦ κ. Ἰ. Δρόσου (387-397, ἔτι δὲ καὶ διὰ προσθηκῶν εἰς τὸ Α' καὶ Β' μέρος.

Ἡ ἐργασία ἐγένετο ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Φροντιστηρίου τοῦ κ. Νικολ. Τωμαδάκη διατιθεμένων μέσων (μηχανήματος ἀναγνώσεως, μικροταινιῶν, φωτογραφιῶν, βιβλίων καὶ χειρογράφων, ἀφ' ἑτέρου δέ, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, κατὰ τὴν ἐν τοῖς πρώτοις τόμοις ἐφαρμοσθεῖσαν ἐπιστημονικὴν μέθοδον, ἀλλ' ἐννοεῖται ἀναλόγως τῆς ἰδιοφυίας καὶ ἐπιστημονικῆς καταρτίσεως ἐκάστου τῶν συνεργατῶν, ἀμιλλωμένων εὐγενῶς πρὸς ἀλλήλους εἰς τὴν τελειοποίησιν τῆς μεθόδου καὶ τῆς ἐκδόσεως καθ' ὅλου. Ἐκάστου παρατιθεμένου ὕμνου προτάσσεται εἰσαγωγή, ἐν ἣ ἐξετάζονται μετὰ ποικιλοῦσης ἐμβριθείας τὸ περιεχόμενον καὶ τὰ ποικίλα προβλήματα, αἱ πηγαὶ καὶ ἡ παράδοσις τοῦ κειμένου καὶ γίνεται αἰσθητικὴ ἀνάλυσις ἐκάστου ὕμνου. Μετὰ ταῦτα παρατίθεται τὸ κείμενον τῆς βιβλικῆς ἢ ἀποκορύφου πηγῆς, ὅθεν ἀντλεῖται τὸ θέμα τοῦ ὕμνου, καὶ ἐπακολουθεῖ ἡ παράθεσις τοῦ κειμένου, κριτικῶς κατὰ τὸ δυνατόν ἀποκεκαθαρμένου. Κάτωθεν ἐκάστης σελίδος τοῦ κειμένου παρατίθενται κριτικαὶ καὶ ἐρμηνευτικαὶ παρατηρήσεις μετὰ πυκνῆς ἀναφορᾶς εἴτε εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφὴν καὶ τὴν παλαιὰν ἐκκλησιαστικὴν γραμματεῖαν, αἵτινες ὡς εἶναι γνωστὸν, ἀποτελοῦσι τὰς δύο κυ-

ριοτάτας πηγὰς ἐμπνεύσεως τῆς ἱεραῶς ἡμῶν ὑμνογραφίας. Εὐπρόσδεκτος καινοτομία τοῦ παρόντος τόμου εἶναι ἡ παράθεσις νεοελληνικῆς, εἰς γλώσσαν ἀπλῆν καθαρεύουσαν μεταφράσεως τῶν ἐκδιδομένων ὕμνων.

Παρακολουθήσας, εὐθύς ἐξ ὑπαρχῆς, μετ' εὐνοήτου διαφέροντος καὶ συμπαθείας τὴν ὑπὸ τῶν συναδέλφου μου κ. Ν. Τωμαδάκη καὶ τῶν ἀξίων μαθητῶν καὶ συνεργατῶν του καταβαλλομένην περὶ τὸν κορυφαῖον Βυζαντινὸν ὑμνογράφον Ρωμανὸν τὸν μελωδόν, προσπάθειαν καὶ βιβλιογραφῆσας καὶ τοὺς προηγουμένους τόμους, εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ σημειώσω καὶ ἀναδείξω τὴν παρατηρουμένην ἐν τῇ μετὰ χεῖρας ἐκδόσει ἀξιόλογον πρόοδον, ἰδίᾳ δὲ παρὰ τοῖς κ.κ. Μ. Νουμίδη, Ἀθ. Κομίνη καὶ Ν. Νικολοπούλῳ. Δὲν ἀμφιβάλλω δὲ ὅτι διὰ τῆς ἀποκτωμένης σὺν τῷ χρόνῳ μεγαλυτέρας πείρας, καὶ δὴ καὶ διὰ τῆς θεολογικωτέρας συγκροτήσεως συνεργατῶν ἢ ἀναληφθεῖσα ἀξίεπαινος προσπάθεια θὰ ἀποδίδῃ ὑπὸ τὴν ἐμπνευσμένην καθοδήγησιν τοῦ σοφοῦ αὐτῶν διδασκάλου καὶ διὰ στενῆς αὐτῶν καὶ μετ' ἀλλήλων συνεργασίαν, αἰεὶ ἀγλαότερους καρποὺς ἐπ' ἀγαθῷ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Μνημεῖα τοῦ μετὰ βυζαντινοῦ δικαίου. 2. Νοταριακαὶ πράξεις Παξῶν διαφόρων νοταρίων τῶν ἐτῶν 1658-1810, ἐκδιδόμεναι ὑπὸ Γ. Α. Πετροπούλου. Ἀθῆναι 1958. Σελ. λα' + 566. Παράρτημα τῆς ἑπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Παρουσιάσας ἐν τῷ Α' τεύχει τοῦ παρόντος τόμου τῆς «Θεολογίας» τὸν ὑπ' ἀριθ. 1 ὀγκώδη τόμον τῶν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Νομικῆς Σχολῆς κ. Γ. Πετροπούλου ἐκδιδομένων «Μνημείων τοῦ Βυζαντινοῦ δικαίου», προάγομαι νῦν εὐχαρίστως νὰ παρουσιάσω καὶ τὸν ὑπ' ἀριθ. 2 τόμον ἐκδιδόμενον ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ καθηγητοῦ καὶ περιέχοντα νοταριακὰς πράξεις ἐκ τῆς νήσου τῶν Παξῶν, ἀφορώσας εἰς τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον, ἐκ τῶν ἐτῶν 1658-1810, αἵτινες παρέχουσι πλήρη, κατὰ τὸ δυνατόν, τὴν εἰκόνα τοῦ κρατήσαντος ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ κατὰ τὴν εἰρημένην ἐποχὴν δικαίου. Ὁ δὲ λόγος, δι' ὃν ἐκρίναμεν σκόπιμον τὴν παρουσίαν καὶ τοῦ τόμου τούτου ἀπὸ τῶν στηλῶν θεολογικοῦ περιοδικοῦ, εἶναι ὅτι καὶ τούτου τὸ περιεχόμενον δὲν ἐνδιαφέρει μόνον τοὺς περὶ τὸ ἑλληνικὸν δίκαιον καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ καθ' ὅλου, ἀσχολουμένους ἀλλὰ καὶ τὸν ἐκκλησιαστικὸν ἱστορικὸν καὶ τὸν θεολόγον ἐν γένει. Ἐκ τῆς τελευταίας ἐπόψεως μάλιστα ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ ὑπὸ τοὺς ὠραίους τίτλους «συγγνώμη» καὶ «ἀφιέρωση», «ψυχικὰ» κ.λ.π. δημοσιευόμενα ἔγγραφα, ὡς καὶ πολλαὶ διαθῆκαι. Τὴν ἐκμετάλλευσιν καὶ τοῦ παρόντος τόμου διευκολύνουσι μὲγάλως τὰ ἐν τέλει παρατιθέμενα ἀλφαβητικὰ εὐρετήρια κυρίων ὀνομάτων, τοπωνυμιῶν, ἑλληνικῶν καὶ ξένων λέξεων.

Π. Ι. Μ.

Ἰωάννου Κ. Παπαζαχαρίου. Χριστιανισμὸς καὶ ποινικὸν δίκαιον. Ἀθήναι. Σελ. 124.

Τοῦ παρόντος ἔργου τοῦ ἐγκρίτου ἐγκληματολόγου, καθηγητοῦ τῆς ἐγκληματολογίας ἐν τε τῇ Παντείῳ ἀνωτάτῃ Σχολῇ Πολιτικῶν ἐπιστημῶν, ὡς καὶ ἐν ἄλλαις ἀνωτάταις σχολαῖς, ἐπίσης δὲ καθηγητοῦ τῆς κοινωνικῆς παθολογίας ἐν τῇ Σχολῇ Διακονισσῶν τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας, ὑπόκειται ὡς βάσις ἐπίσημος ὁμιλία ἐν τῇ Παντείῳ Σχολῇ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Ἐξετάζονται δὲ ἐν αὐτῷ μετ' ἀγάπης πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν ἴσης πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἐμβρίθειαν τοῦ συγγραφέως, ἡ διαπότισις τῆς ποινικῆς ἐπιστήμης κατὰ τὸν ὕλιστικὸν 19^ο αἰῶνα ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς πνοῆς γενικῶς, ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψις τοῦ ἐγκλήματος καὶ τοῦ ἐγκληματιοῦ, ἡ ἐπίδρασις τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἐπὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς καὶ ποινικῆς εὐθύνης τῶν ἐγκληματιῶν, ἡ χριστιανικὴ ἀντίδρασις κατὰ τῶν ἀθεϊστικῶν σχολῶν καὶ κατὰ τῆς ἐλευθέρας ἠθικῆς, ἡ χριστιανικὴ ἔρευνα τῶν ριζῶν τῆς ἀνθρωπίνης καταρρέουσας, ἡ συμβολὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀντιεγκληματικῆς πολιτικῆς, τῆς κοινωνικῆς προνοίας ὑπὲρ τῶν θυμάτων τῆς ἐγκληματικότητος, τῆς Κοινωνικῆς παιδαγωγικῆς καὶ τῆς Σωφρονιστικῆς, ἡ χριστιανικὴ μετάνοια ἐν τῷ Ποινικῷ δικάϊῳ, ὁ σωφρονιστικὸς νόμος τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης, ἡ χριστιανικὴ πνοὴ ἐν τῷ κλάδῳ τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀνηλικῶν, ἡ συμβολὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς νέας ἐπιστημονικῆς Ἱεραρχίας βιοκοινωνικῆς παθολογίας. Πρόκειται περὶ βοθηήματος χρησιμωτάτου οὐ μόνον εἰς τοὺς ποινικολόγους, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἱεροκήρυκας καὶ εἰς τοὺς ἐξομολόγους καὶ εἰς τοὺς ἐκπαιδευτικοὺς ἐν γένει.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Ἀρχιμανδρίτου Ἰωὴλ Γιαννακοπούλου, Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς ἑβδομήκοντα, Ἑρμηνευτικὴ παράφρασις—Σχόλια, Προβλήματα, Χάριτες. Τόμος I, Γ' Βασιλειῶν. 1958. Σελ. 210. Τόμος IA', Δ' Βασιλειῶν 1958. Σελ. 182. Τόμος IB'. Α' Παραλειπομένων. 1958. Σελ. 161.—Τόμος II'. Β' Παραλειπομένων. 1958. Σελ. 200.

Συνεχίζεται μετὰ γοργοῦ ρυθμοῦ ἡ ἀξιέπαινος καὶ πάσης ἐνθαρρύνσεως ἀξία ἐργασία τοῦ ζηλωτοῦ καὶ ἀκάματου ἀρχιμανδρίτου τῶν Καλαμῶν κατὰ τρόπον παρέχοντα βασίμους ἐλπίδας, ὅτι δὲν θὰ βραδύνη νὰ ὀλοκληρωθῇ αὕτη, ἀρκεῖ νὰ τύχη τῆς προσηκούσης ἠθικῆς καὶ ὕλικῆς ἐνθαρρύνσεως ἐκ μέρους τοῦ εὐσεβοῦς κοινοῦ καὶ μάλιστα τοῦ Ἱεροῦ κλήρου.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

H. H. Rowley, *The Teacher of Righteousness and the Dead Sea Scrolls*. Manchester 1957.

Ἐκ τῶν σπουδαιότερων προβλημάτων, τὰ ὅποια παρουσιάζουν τὰ χειρόγραφα τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης, εἶναι ἡ προσωπικότης τοῦ ἐν αὐτοῖς ἀναφερο-

μένου «Διδασκάλου τῆς Δικαιοσύνης», ὅστις φαίνεται νὰ εἶναι καὶ ὁ ἰδρυτὴς τῆς Κοινότητος, ἐξ ἧς προέρχονται τὰ χειρόγραφα. Τὸ σπουδαῖον πρόβλημα, οὐτινος λυομένου θὰ ἐπιλυθῶσι καὶ ἄλλα ζητήματα, εἶναι τὸ τοῦ καθορισμοῦ τοῦ προσώπου τοῦ Διδασκάλου τούτου, ὅστις καταδιωχθεὶς ὑπὸ ἀσεβοῦς τινος ἀρχιερέως, ὑπέστη μαρτυρικὸν θάνατον.

Πλεῖσται δὲ ὅσαι γνῶμαι διευτώθησαν ἐπὶ τοῦ σπουδαίου τούτου θέματος.

Εἰς τὸ θέμα τοῦτο εἶναι ἀφιερωμένη καὶ ἡ ἀνωτέρω σημειουμένη ἐργασία τοῦ Καθηγητοῦ Η. Η. Rowley, ὅστις τόσας ἄλλας σπουδαίας ἐργασίας ἔγραψε περὶ τῶν χειρογράφων τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης. Ὁ σ. κατ' ἀρχὴν ἀπορρίπτει πάσας τὰς γενεμένας ἀποδείξεις συνταυτίσεως τοῦ Διδασκάλου τούτου πρὸς οἰανδήποτε προσωπικότητα τῶν μεταχριστιανικῶν χρόνων, δεχόμενος ὀρθῶς ὅτι τὰ χειρόγραφα τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης ἀπεκρύβθησαν μὲν εἰς σπήλαιον τὸ βραδύτερον περὶ τὸ 68 μ.Χ., ἦσαν ὅμως πρὸ πολλοῦ ἐν χρήσει καὶ ἄρα ἡ προσωπικότης τοῦ Διδασκάλου πρέπει νὰ ἀνήκῃ πάντως εἰς προχριστιανικοὺς χρόνους.

Ὁ σ. ἀκολουθῶν διὰ σπουδαίων ἐπιχειρημάτων ἀποκρούει τὴν τοποθέτησιν τοῦ Διδασκάλου τούτου ἐπὶ τῆς ἐποχῆς Ἀριστοβούλου, Ὑρκανοῦ Β' καὶ Ἀλεξάνδρου Ἰανναίου (103-76 π.Χ.), δεχόμενος ὅτι ὁ Διδάσκαλος οὗτος εἶναι πρόσωπον τοῦ Β' αἰ. π.Χ. καὶ δὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀντιόχου Δ' Ἐπιφανοῦς (175-163 π.Χ.). Ὡς τοιοῦτον δέχεται ὁ σ. τὸν Ἀρχιερέα Ὀνίαν, ὅστις ἐξεδιώχθη πρῶτον ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰάσωνος (175 π.Χ.) καὶ ἔπειτα ὑπὸ τοῦ Μενελάου (172 π.Χ.), τῇ συνεργείᾳ τοῦ ὁποίου ὁ Ὀνίας ὑπέστη μαρτυρικὸν θάνατον. Κατ' ἀκολουθίαν τούτων ὁ σ. συνταυτίζει τοὺς ἐν τῷ «Ἵπομνήματι τοῦ Ἀββακούμ» ἀναφερομένους Κιτιεῖς πρὸς τοὺς Ἕλληνας.

Ἡ ὅλη ἐκθεσις γίνεται κατὰ τὸν πλέον ὠραιότερον τρόπον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν καὶ τίποτε δὲν λέγεται ἄνευ τῆς προσαγωγῆς τῶν μαρτυριῶν ἀπὸ τῶν πηγῶν. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ σ. ἔχουν πειστικότητα.

B. ΒΕΛΛΑΣ

Archimandrit Dr. J. Kotsonis - Athen, Die Interkommunion mit den Andersgläubigen in kanonischer Sicht. Griechisch, Athen 1957, 333 S. Probleme der kirchlichen Oikonomia', Griechisch, Athen 1957, 279 S.

Die Stellung der Laien im kirchlichen Organismus. Nach dem kanonischen Recht der Orthodoxen Kirche des Ostens, Griechisch, Athen 1956, 69 S.

[vgl. N. Afanassieff, *The ministry of the laity in the Church. Ec. Rev 1958, April S. 255-263.*]

Prof. L. N. Parijskij - Leningrad, Die Rolle der Laien im Leben der Russischen Orthodoxen Kirche. Aus dem Russischen Übers. in «Kirche in der Zeit» Jg. 1956 I S. 42-45

Archimadrit Dr. J. K o t s o n i s, Schlossprediger in Athen und Mitglied des Zentralaussschusses des Ökumänischen Rates der Kirchen (bis

zu den Beschlüssen der griechischen orthodoxen Kirchenleitung v. März/Mai 1957, zu oecumenischen Konferenzen in Zukunft nur Professoren, aber nicht Hierarchen zu delegieren), veröffentlichte soeben 2 gewichtige kirchenrechtliche Werke: «Die Interkommunion mit den Andersgläubigen» und «Probleme der 'kirchlichen Oikonomia'» (griech., Athen Vlg. Damaskos 1957, 333 S. u. 279 S.).

K. unterscheidet «Interkommunion» (epikoinonia) als 1. engste Gemeinschaft, im Abendmahl; 2. weitere Gemeinschaft, im Gottesdienst überhaupt; 3. zwischenkirchlicher Verkehr im weitesten Sinne. Für alle drei Bereiche stellt Vf. gegenüber: exakte zwischenkirchliche Beziehungen (kat' akribeian) und situations- bedingte Entscheidungen (kat' oikonomian), und zwar a) in historischer Entwicklung (mit Betonung der ganz exklusiven frühchristlichen Zeit) und b) in sachlicher Analyse. Einige Hauptergebnisse: 1. Der Gnadencharakter der 7 Sacramente der Ostkirche ist in jedem Fall an die Zugehörigkeit des spendenden Priesters und des empfangenden Gläubigen zur Ostkirche gebunden. Entgegengesetzte individuelle Entscheidungen sind nicht beispielhaft. 2. Doch komme die Pflege der Beziehungen zu einem heterodoxen Hierarchen einer mittelbaren Anerkennung gleich. 3. Die erwünschte, ja notwendige Mitarbeit von Orthodoxen bei ökumenischen Begegnungen, zum Zweck, Zeugnis von der Orthodoxie abzulegen, könne erst durch eine gesamtorthodoxe Synode gültig abgegrenzt werden. Die klar durchgeführten Untersuchungen basieren auf sorgfältig verzeichnetem reichem griechischen Quellenmaterial und Literatur, sowie wichtigster älterer gesamteuropäischer Literatur; die Geschichte der Ökumenischen Bewegung von Rouse-Neill, 1954, wird nicht erwähnt, auch fehlt bis auf einen Artikel (Prof. Zander Paris), die neuere russische Literatur völlig.

Die wichtigen Forschungsergebnisse von K., die wir zur Kenntnis zu nehmen haben, liegen zweifellos auf der Generallinie der Orthodoxen Kirche von Hellas seit der grundlegenden Schrift von Androutsos «Über die Gültigkeit der anglikanischen Weihen» (griech. und engl. 1909). Sie decken sich auch nicht im Stil aber im kanonischen Gehalt mit den Resolutionen der Konferenz der Autokaphalen Orthodoxen Kirchen, Moskau 1948, die hinsichtlich der Anglikanischen Weihen durch einen erneuten Hinweis in der Zeitschrift der Moskauer Patriarchats von 1957 H. 3 bestätigt wurden. Der Leser vermisst in beiden Büchern eine genauere Darstellung so gewichtiger Teilentscheidungen wie der bedingten Anerkennungen der anglikanischen Weihen durch Konstantinopel, Jerusalem, Zypern, Alexandrien, Antiochien, Rumänien- aber nicht Grie-

chenland - in den Jahren 1922-1935, und der einschränkenden, zunächst negativen Entscheidung Moskau 1948. Aber bezüglich des dogmatischen und kirchenrechtlichen Gehaltes wird man dem Urteil des Präsidenten des Ökumenischen Rates, Erzbischof Michael von USA (Ecclesia, Athen 1957, S. 410 f.) beistimmen dürfen, dass die beiden Werke von Dr. Kotsonis vorzüglich sind.

2. Eine besondere, kürzere Abhandlung des gleichen Verfassers (Kotsonis) über das Laienelement im kirchlichen Organismus der Gesamtorthodoxie erschien ungefähr gleichzeitig mit dem Vortrag, den Prof. P a r i j s k i j - Leningrad im Rheinland über dasselbe Thema, mit Bezug auf die Russische Orthodoxe Kirche hielt. Die Darstellung beider Autoren hat zum Ausgangs- und Zielpunkt das biblische Verständnis der Kirche als «des «Leibes Christi». Beide betonen, dass der Unterschied zwischen Klerus und Laien als verschiedenen Gliedern des Leibes in verschiedenen Funktionen des Dienstes (diakonia) an diesem Leibe, nicht aber in Rangstufen (axioma) der Machtbefugnisse und Rechte liegt, und dass die Kirche nichts ist- vielmehr ihr geistliches Wesen verliert-, wenn sie nicht aus der ganzen «Fülle» aller ihrer Glieder lebt und handelt.

Mit liebevoller Sorgfalt und klarer Exaktheit zeichnet Parijskij «den Anteil der Laien an der Schriftauslegung, in der Bewahrung und Ausbreitung des Glaubens, an den Gottesdiensten, an der kirchlichen Gesetzgebung und Verwaltung», wobei er jeweils den Zusammenhang mit der Hl. Schrift und den Beschlüssen der Hl. Synoden herstellt, um insbesondere die Variationen der jüngsten russischen Entwicklung deutlich herauszustellen. Kotsonis differenziert, mit reicher wissenschaftlicher Fundierung, in grösserer historischer Breite- die gelegentlich die Zusammenschau etwas erschwert - «die Stellung der Laien im Heiligungswerk der Kirche, beim Lehramt der Kirche, in der Verwaltung der Kirche».

Dabei zeigt die historische Linie, die von Kotsonis auf Grund neuester Forschungen bis hinter das 5. Jahrhundert zurückgeführt, von Parijskij durch Analyse des Statuts der Russischen Orthodoxen Kirche vom Jan. 1945 bis in die jüngste Gegenwart ausgezogen wird, dass der Schwund des Laienelements in den übergemeindlichen Kirchenversammlungen der Griechischen Kirchen von Hellas und Konstantinopel heute fast vollständig ist (Bischofssynoden!), während auf dem russischen Landessobor von 1917/18 «der Anteil der Laien an der Arbeit gross war, freilich nur mit beratender Stimme; und auch auf dem Ssobor vom Jan. 1945-der den heutigen Patriarch Alexius wählte und das geltende Kir-

chenstatut verabschiedete-, die Laien vertreten waren, es stimmten wiederum nur die Bischöfe «namens des Klerus und der Laien» ab. Parijskij betont, dass, lt. Statut von 1945 (I § 7), die Anhörung der Laien und des Klerus durch Einberufung eines Landessobor unter der doppelten Voraussetzung geschieht: «wenn es nötig ist, und wenn die äussere Möglichkeit dazu besteht». Kotsonis erklärt abschliessend: «Wenn- was nicht geschehen mogel- in der Orthodoxen Kirche der Klerus die Laien verdrängte und «entmächtigte», dann wäre der Wächter der Orthodoxie zum Schweigen gebracht, denn gemäss dem Sendschreiben der orthodoxen Patriarchen vom Jahre 1848 (so) - auf das sich auch Parijskij beruft ist «der Wächter (Phylax) der Orthodoxie der Leib der Kirche, d.i. das Volk selbst».

Die griechische und die russische Untersuchung über die kirchenrechtliche Stellung der Laien sind ein wertvolles Zeugnis über die weitgehende Übereinstimmung der zentralen Lebens-äusserungen der Orthodoxie trotz verschiedener Umwelt-Situationen.

Dr. Hild. Schäder (Frankfurt a. M.)

Λεωνίδου Ἰωάν. Φιλιππίδου, Τακτικῆς Καθηγητοῦ τῆς Ἱστορίας τῶν Ὁρθοσκυματῶν ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν: «Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐξ ἀπόψεως παγκοσμίου καὶ πανθρησκειακῆς», Ἀθῆναι 1958, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, σχῆμα 8ον μέγα, σελ. κη' - 1054.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ μετὰ χεῖρας ἔργου ἐδίδαξεν ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν παραλλήλως πρὸς τὰ μαθήματα τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἔδρας καὶ τὸ μάθημα τῆς «Ἱστορίας τῆς Ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης» ἐπὶ μίαν συνεχῆ τετραετιαν. Κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα περισυνέλεξεν ἐπιμελῶς τὸ εἰς τὸ περιεχόμενον τοῦ μαθήματος τῆς «Ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Καινῆς Διαθήκης» ἐμπίπτον ὕλικόν, ὅπερ ἐν συνεχείᾳ μετὰ μακρὰν συστηματικὴν ἔρευναν καὶ κριτικὴν ἐπεξεργασίαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν καὶ τῶν πορισμάτων τῆς ἐπιστήμης ἐξέδωκεν εἰς τὸν παρόντα τόμον.

Ἡ διὰ τοῦ νέου τούτου ἔργου προσγενομένη συμβολὴ τοῦ καθηγητοῦ κ. Λεων. Φιλιππίδου εἰς τὴν ὀρθόδοξον θεολογικὴν ἡμῶν ἐπιστήμην εἶναι μεγίστη. Ταύτην ἐκφράζουν ἡ ἔκτασις τοῦ ἔργου, ἡ ἐν αὐτῷ παρουσιαζομένη πληρότης τοῦ ὕλικου, ἡ ἀπὸ ὀρθοδόξου σκοπιᾶς θεώρησις αὐτοῦ καὶ τὸ ἐν πᾶσιν εὐστοχον τῆς κρίσεως τοῦ συγγραφέως. Ἰδιαίτερον ἀξίαν ἔχει ἡ ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ τελεία ἐναρμόνισις τῆς βαθείας πίστεως τοῦ συγγραφέως πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἀκρίβειαν τῶν λεγομένων, καθόσον ἡ ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ γενομένη διερεύνησις τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου παρουσιάζεται ὡς προσωπικὴ τοῦ συγγραφέως βίωσις τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ γενομένων ἐκάστοτε ἰδιαίτερον ἐνεργειῶν τῆς Θείας Προνοίας εἰς καθοδήγησιν τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρίαν.

Ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἀφιέρωσις τοῦ ἔργου («Τῷ Κυρίῳ μου—Εἰς ὁσμὴν εὐωδίας πνευματικῆς») προκαλεῖ ὄντως βαθυτάτην συγκίνησιν εἰς τὸν ἀναγνώστην, ὅστις εὐκόλως ἀντιλαμβάνεται ὅτι δὲν πρόκειται περὶ μιᾶς κατὰ τύπους ἀφιέρωσεως, ἀλλὰ περὶ οὐσιαστικῆς ἀφιέρωσεως, διηκούσης δι' ὅλων τῶν σελίδων τοῦ βιβλίου, καθόσον καὶ τὰ ἐπὶ μέρους καὶ τὸ σύνολον ἀποτελοῦν μίαν κατ' ἐξοχὴν πνευματικὴν προσφορὰν πρὸς τὸν Σωτῆρα Χριστόν. Τὴν ἀφιέρωσιν ταύτην καθιστᾷ πνευματικωτέραν ἢ δήλωσις τοῦ συγγραφέως, καθ' ἣν τὸ παρὸν ἔργον εἶναι προῖον τῆς ἐν ἡμέραις θλίψεων ψυχικῆς ἀντιδράσεως τοῦ ἰδίου. Ἡ διὰ μιᾶς τόσον πνευματικῆς δημιουργίας μετ' εὐχαριστίας πρὸς τὸν Θεὸν ἐξουδετέρωσις τῶν θλίψεων τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πνευματικοῦ πόνου ἀποτελεῖ ὄντως ὁσμὴν εὐωδίας πνευματικῆς, μαρτυροῦσαν διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν τὴν ἀνικανότητα τοῦ κακοῦ εἰς τὴν προσπάθειάν του, ὅπως καταβάλλῃ καὶ ἐξουθενώσῃ τὸν πνευματικὸν ἄνθρωπον, τὸν δυνάμενον νὰ προσκολλᾶται, κατὰ τοὺς κλυδωνισμοὺς ὑπὸ τῶν παντοίων ὑδάτων τοῦ βίου, ὡσπερ ὄστρακον εἰς τὸν βράχον τῆς πίστεώς του καὶ νὰ ἐγυλείηται δημιουργικῶς ἐντὸς τῶν ἀπεράντων φωτεινῶν καὶ θείων εἰς πνευματικότητα κόσμων τῆς προσωπικότητός του.

Διαίρεσις καὶ περιεχόμενον τοῦ ἔργου. Ἐν ἀρχῇ ὁ συγγραφεὺς προδιαγράφει («Τοῖς ἐντευξομένοις» σελ. ζ'-ι') τὴν ὑπὸ τῆς Θείας Προνοίας προπαρασκευῆν τῆς ἀνθρωπότητος εἰς ἀποδοχὴν τῆς διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πραγματωθείσης ἀπολυτρώσεως ὡς τὴν κυρίαν γραμμὴν τοῦ ὅλου. Ἐν συνεχείᾳ ἀναφερόμενος εἰς τὴν πρωτοτυπίαν τοῦ ἔργου, ἦτοι εἰς τὴν ἀπὸ τῆς παγκοσμίου καὶ πανιστορικῆς σκοπιᾶς θεώρησιν τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐρεῦνης του, τονίζει τὴν ἀξίαν τῆς τοιαύτης θεωρήσεως, δι' ἧς μόνως ἐξαίρεται ἢ ὑπὲρ ἀπάσας τὰς θρησκείας ὑπεροχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἡ ἀποκλειστικότης τῆς ἐν Χριστῷ ἀπολυτρώσεως.

Διὰ τοῦ ἐκ 17 σελίδων (ια'-κζ') ἀναλυτικωτάτου πίνακος τῶν περιεχομένων παρέχεται ἐν σμικρῷ καθαρὰ ἢ εἰκὼν τῆς ἐκτάσεως καὶ τῆς ἀξίας τοῦ ἔργου ὡς καὶ ἡ μέθοδος διερευνήσεως τοῦ ὅλου. Ἐν συνεχείᾳ προτάσσεται τῆς διαπραγματεύσεως τῶν ἐπὶ μέρους μακρὰ **εἰσαγωγή** (σελ. 1-30), δι' ἧς ὁ συγγραφεὺς κατατοπίζει τὸν ἀναγνώστην ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν χρονικῶν ὁρίων τῆς «Ἱστορίας τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης». Κατὰ τὸν συγγραφέα, τὰ σιενὰ χρονικὰ ὅρια τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης πρέπει κατὰ τὴν διερεύνησιν τοῦ μαθήματος τούτου νὰ διευρύνωνται, ὥστε νὰ περιλαμβάνουν καὶ τὰς ἱστορικὰς καὶ τὰς θεολογικὰς προϋποθέσεις τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης, διὸ καὶ ἐπεκτείνονται ταῦτα μέχρις αὐτῆς τῆς στιγμῆς τῆς πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων. Ὄντως ὁ συγγραφεὺς κάμνει ἀριστοτεχνικὴν διάκρισιν μεταξὺ τῶν ὁρίων τοῦ μαθήματος καὶ τοῦ «ἱστορικοῦ πλαισίου» τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὅπερ διαγράφουν οἱ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐν ἀκμῇ συνυπάρχοντες τρεῖς πολιτισμοί, ὁ ἑλληνικὸς, ὁ ρωμαϊκὸς καὶ ὁ ἰουδαϊκός, εἰς τοὺς κόλπους τῶν ὁποίων καὶ ἀνεπτύχθη ὁ Χριστιανισμός.

Μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν ταύτην, τὴν ἀπαραίτητον εἰς κατανόησιν τοῦ ὅλου, ὁ συγγραφεὺς ἐκθέτει εἰς 552 σελίδας (31-586) τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου του, τὸ ἐπιγραφόμενον «**Οἱ πολιτισμοὶ τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης**». Τὸ μέρος τοῦτο διαιρεῖται εἰς τρία ὀργανικὰ τμήματα, ἐν ἑκάστῳ τῶν ὁποίων διερμηνεύονται ἡ οὐσία, τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ καὶ ἡ σπουδαιότης τῶν προαναφερθέντων τριῶν πολιτισμῶν. Τὸ πρῶτον ἐκ τῶν τριῶν τούτων τμημάτων, τὸ ἐπιγραφόμενον «**Ὁ Οἰκουμενικὸς Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς.— Ἡ δι' αὐτοῦ προπαρασκευὴ τῆς Οἰκουμένης εἰς Χριστόν**» (σελ. 31-236), ὑποδιαιρεῖται εἰς ἕξ παραγράφους, ἐκάστης τούτων πάλιν ὑποδιαιρουμένης εἰς ἐπὶ μέρους ὀργανικὰς ὑποπαραγράφους, δι' ὧν κατὰ τρόπον ἐλεύθερον καὶ ἀριστοτεχνικὸν ἐπιτυγχάνεται ἡ ζωηρὰ παράστασις καὶ ἐπαναβίωσις τῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐπιτελεσθείσης ἠθικοπνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἰδιαίτατα δὲ τῆς συμβολῆς τούτου εἰς τὴν πραγμάτων τῶν σχεδίου τῆς Θείας Προνοίας πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἰδιαιτέραν ἀξίαν ἔχει ἡ σαφὴς ἐκθεσις τῶν ἱκανότητων τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς πρὸς ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν πάσης προελεύσεως λαῶν, θεωρουμένων ὑπ' αὐτῆς ὡς ἀδελφῶν. Τὸ γεγονός τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἐν τῶν ἀνωτέρων προσόντων τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς. Ὡς τονίζει ὁ συγγραφεὺς, διὰ τῆς συστηματικῆς καὶ σαφοῦς ἐκθέσεως τῶν ἐπιδράσεων τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τῶν ἄλλων λαῶν, ὁ ἑλληνισμὸς συνέβαλε τὰ μέγιστα διὰ τῆς ἱκανότητός του ταύτης εἰς τὴν πνευματικὴν προπαρασκευὴν τῆς «**Οἰκουμένης**» πρὸς ἀποδοχὴν ὑπ' αὐτῆς τοῦ Εὐαγγελίου τῆς ἐν Χριστῷ ἀπολυτρώσεως.

Εἰς τὸ δεῦτερον τμήμα τοῦ πρώτου μέρους, τὸ ἐπιγραφόμενον «**Ὁ Ρωμαϊκὸς πολιτισμὸς**», ὁ συγγραφεὺς διὰ τῆς διαιρέσεως τοῦ ὅλου εἰς πέντε παραγράφους μετ' ἀναλόγου πρὸς τὴν πληρότητα ἐκάστης τούτων περαιτέρω ὑποδιαιρέσεως εἰς ἐπὶ μέρους ὑποπαραγράφους, παρέχει πλήρη καὶ σαφῆ ἐκθεσιν ἀπάντων ἐκείνων τῶν στοιχείων τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἅτινα παρουσιάζουν καθαρὰν τὴν συμβολὴν τοῦ πολιτισμοῦ τούτου εἰς τὴν ἐν τοῖς κόλποις αὐτοῦ ἀνάπτυξιν τῆς πίστεως εἰς Χριστόν. Ἡ μεγάλη συμβολὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ὑπῆρξεν, ὡς γνωστόν, κατ' ἀρχὰς καθαρῶς ἐξωτερικὴ καὶ ἀπλῶς τεχνικὴ, συνισταμένη εἰς τὰ ἐκ τοῦ διοικητικοῦ ἰδία ρωμαϊκοῦ συστήματος εὐεργετικὰ μέσα πρὸς διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἡ συμβολὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἐμμέσως ἀπέβαινε πνευματικωτέρα διὰ τῆς ἐν τῷ ρωμαϊκῷ πολιτισμῷ ὑπερσχύσεως τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς σκέψεως. Ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τονιζομένη σπουδαιότης τοῦ πνευματικοῦ συνοικεσίου μεταξὺ τῶν δύο τούτων πολιτισμῶν, τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ, ἡ ἐκτιμηθεῖσα δεόντως ἀπὸ τῆς πρώτης διεισδύσεως τῆς Χριστιανικῆς πίστεως εἰς τοὺς καθ' αὐτοὺς ἐκπροσώπους τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, καταδεικνύεται ἀδι-ἀμφισβήτητος εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ μετέπειτα ἀναπτυχθέντος δυτικοῦ χρι-

στιανικοῦ πολιτισμοῦ.— Ἄξια ἰδιαιτέρας σημειώσεως τυγχάνει ἡ ἐν τῷ τμήματι τούτῳ ἰδιαιτέρα μακρὰ παράγραφος (σελ. 284-374), ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν «Ποινὴν τῆς σταυρώσεως», καθ' ὅσον διὰ τῆς παραγράφου ταύτης παρέχονται αἱ ἱστορικαὶ καὶ αἱ θρησκευτικαὶ προϋποθέσεις πρὸς καλυτέραν ἐκτίμησιν τῶν γεγονότων καὶ τῶν περιστατικῶν τῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Λυτρωτοῦ ἡμῶν Χριστοῦ.

Εἰς τὸ τρίτον τμήμα τοῦ μέρους τούτου, τὸ ἐπιγραφόμενον «Ὁ Ἰουδαϊκὸς πολιτισμὸς» (σελ. 375-586) ὁ συγγραφεὺς δίδει πάλιν διὰ τῆς αὐτῆς ὑποδιαιρέσεως εἰς μὲν τὴν πρώτην παράγραφον τὴν πλέον σαφῆ ἔκθεσιν τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Παλαιστίνης ἀπὸ τοῦ ἔτους 722 π.Χ. μέχρι τοῦ ἔτους 41 μ.Χ., εἰς δὲ τὴν δευτέραν παράγραφον ἐν συνεχείᾳ τὴν πλήρη εἰκόνα τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴν περίοδον. Ἐνταῦθα ἰδιαιτέραν ἔχει ἀξίαν ἡ παρεχομένη εἰκὼν τῆς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην θρησκευτικῆς ζωῆς τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ὡς καὶ τῶν πνευματικῶν ἀντιλήψεων του. Ἄξια σημειώσεως τυγχάνει καὶ ἐνταῦθα ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως διερεύνησις τῆς «Λ ε γ ο μ ἔ ν η ς Δ ἰ κ η ς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ» (σελ. 504-585), διὰ τε τὴν ἔκθεσιν ταύτης ἐπὶ τῆς βιβλικῆς βάσεώς της καὶ τὴν παρεχομένην πληρότητα τοῦ περὶ αὐτὴν ἐπιστημονικοῦ διασκεπτικοῦ.

Τὸ ἀκολουθοῦν δεύτερον μέρος τοῦ βιβλίου ἐπιγράφεται «**Αἱ πανθρησκιακαὶ προϋποθέσεις τῶν γεγονότων τῆς Καινῆς Διαθήκης**» (σελ. 587-886). Τὸ μέρος τοῦτο, ὅπερ φέρει ζωηρὰν τὴν σφραγίδα τῆς θρησκευτολογικῆς εἰδικότητος τοῦ συγγραφέως, ἀποτελεῖ τὸν πολυτιμότερον αὐτοῦ καὶ μοναδικὴν εἰς τὸ εἶδος τῆς προσφορὰν πρὸς τὴν Ὁρθόδοξον Θεολογικὴν ἡμῶν ἐπιστήμην. Ἡ σπουδαιότης τοῦ μέρους τούτου θὰ καταστῇ φανερά, δι' ὅσον θὰ λεχθῶσι κατωτέρω περὶ τῆς πρωτοτυπίας καὶ τῆς ἀξίας τοῦ μετὰ χειρὸς ἔργου. Τὸ μέρος τοῦτο, ἂν καὶ θὰ ἠδύνατο ν' ἀποτελέσῃ ἴδιον βιβλίον, διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ συγγραφέως διευρύνσεως τῶν ὁρίων τῆς Ἱστορίας τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης παρουσιάζεται ὡς ἀναπόσπαστον καὶ ὀργανικὸν μέρος τοῦ ὅλου.

Μετὰ γενικὴν εἰσαγωγὴν (σελ. 586-605) τὸ μέρος τοῦτο διαιρεῖται εἰς τρία κεφάλαια ἐπιγραφόμενα «Μονοθεῖσμός ἐν Πολυθεῖσμοῖς», «Παγκόσμιος προσδοκία Θεανθρώπου Λυτρωτοῦ», καὶ «Τὸ πλήρεια τῆς μονοθεϊστικῆς ἀναζητήσεως τῆς παγκοσμίου θεανθρωπικῆς προσδοκίας καὶ τῆς πανανθρωπίνης λυτρωτικῆς νοσταλγίας ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, τῷ μόνῳ ἱστορικῷ Θεανθρώπῳ Λυτρωτῇ». Διὰ τῶν μερῶν τούτων παρέχεται ἡ πλέον κατηγορηματικὴ πληροφορία, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν καὶ τῆς ἱστορίας τῶν ἀναπτυσσομένων θρησκευτικῶν φαινομένων, τῆς βαθείας καθολικῆς πίστεως εἰς ἓνα Θεὸν ἀπάντων τῶν λαῶν τῆς ὑδρογείου, ἀκόμη καὶ τῶν λατρευσάντων πολλοὺς θεοὺς. Ἐν συνεχείᾳ ἀποκαλύπτεται ἡ παγκοσμιότης τῆς προσδοκίας τοῦ Θεανθρώπου, ὡς Λυτρωτοῦ τοῦ κόσμου, καὶ ἡ διὰ τῆς ἱστορίας ἀπόδειξις τῆς πληρώσεως τῆς προσδοκίας ταύτης ἐν τῷ Χριστῷ.

Εἰς τὸ τρίτον μέρος τοῦ παρόντος ἔργου (σελ. 887-969) ὁ συγγραφεὺς ἐκθέτει τὰ περὶ τὴν «**Τοπογραφικὴν καὶ λογοτεχνικὴν μορφολογίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης**». Τὸ μέρος τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ ἐπιστέγασμα τοῦ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐκπονηθέντος συστήματος καὶ διαιρεῖται εἰς τὰ προδηλούμενα διὰ τοῦ τίτλου δύο μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον τούτων προβάλλει ἡ χώρα ὀλοκλήρου τῆς Παλαιστίνης μεθ' ὄλου τοῦ φυσικοῦ τῆς πλούτου, ὄρυκτοῦ, φυτικοῦ, ζωικοῦ κλπ. εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν τοῦ βιβλικοῦ περιβάλλοντος. Εἰς τὸ δεύτερον δὲ παρέχονται ἅπαντα τὰ κύρια γνωρίσματα τῆς Καινῆς Διαθήκης ὡς γραπτοῦ καὶ λογοτεχνικοῦ μνημείου, τὰ ἀναφερόμενα δῆλον ὅτι εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς Καινῆς Διαθήκης, τὴν τεχνικὴν καὶ τοὺς ἰδιωματισμούς τῆς, τὰ λογοτεχνικά τῆς σχήματα καὶ τὰ λοιπὰ αὐτῆς χαρακτηριστικά.

Τὸ ὅλον ἔργον κατακλείεται δι' «**Ἐπιλόγου**» (σελ. 970-973), ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ συγγραφεὺς ἀναφερόμενος εἰς τὰ ἐκτεθέντα ἱστορικὰ γεγονότα τονίζει τὴν ἐκ τούτων ἀνακύπτουσαν ἀνάγκην διευρύνσεως τῶν ἄχρι τοῦδε στενῶν ὁρίων τῆς «Ἱστορίας τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης» πολὺ πέρα τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς παγκοσμίου καὶ πανθρησκειακῆς ἱστορίας, εἰς ἀπάσας τὰς σελίδας τῆς ὁποίας καθορᾶται προδιαγραφόμενος καὶ ἐπεκτεινόμενος Χριστὸς ὁ Λυτρωτὴς τοῦ κόσμου. Τὰ συμπεράσματά του ταῦτα ὁ συγγραφεὺς ἐπισφραγίζει οἶονεὶ δι' ὁμολογίας τῆς προσωπικῆς του πίστεως πρὸς τὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ οὕτω μεγαλοουργήσασαν Θεῖαν Πρόνοιαν καὶ Θεῖαν Ἀγάπην. Οὕτω τὸ βιβλίον κατακλείεται διὰ τῆς προσαγωγῆς ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων, ἐκ τῶν πλέον ἀντιπροσωπευτικῶν ἐπὶ τῶν ἐπιστημονικῶν συμπερασμάτων τοῦ συγγραφέως, ἐπεχόντων ἐνταῦθα θέσιν εὐχαριστηρίου προσευχῆς πρὸς τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον τοῦ κόσμου, πρὸς Ὅν καὶ προσφέρεται τὸ ἔργον.

Τοῦ κειμένου ἔπεται δισέλιδος (σελ. 975-976) «Βιβλιογραφικὴ ἐπισημείωσις», ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ συγγραφεὺς ἀναφερόμενος γενικώτερον εἰς τὴν ὕφ' αὐτοῦ χρησιμοποιηθεῖσαν κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ὄλου ἐπὶ μέρους βιβλιογραφίαν καταχωρίζει τὰ πλέον ἀξιόλογα ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἐγχειριδίων τῆς «Ἱστορίας τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης». Ἐν συνεχείᾳ παρέχονται ἑπτὰ εἰκόνες ἐκ τῆς ἱστορίας καὶ τῶν διαφόρων τύπων τῆς σταυρικῆς θανατώσεως. Μετὰ ταύτας ἀκολουθεῖ πρωτότυπος καὶ λίαν παραστατικὸς πίναξ χρονικοῦ καθορισμοῦ τῶν Παθῶν τοῦ Κυρίου. Πρέπει νὰ λεχθῆ, ὅτι ὁ πίναξ οὗτος, ἐκτὸς τῆς πρωτοτυπίας του, ἀποτελεῖ καὶ εἶδος ὑπομνήματος ἐπὶ τῶν σχετικῶν εὐαγγελικῶν χωρίων, ἅτινα, ὡς γνωστόν, ἐκ τοῦ τρόπου τῆς ἀφηγήσεως τῶν περὶ τὰ Πάθη τοῦ Κυρίου ἐπὶ μέρους γεγονότων, δημιουργοῦν ἱκανὰ καὶ δυσχερῆ προβλήματα, ἀπαιτοῦντα συστηματικὴν τῶν πραγμάτων ἐξέτασιν, ἣν προδίδει ὁ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐκπονηθεὶς πίναξ. Αἱ τελευταῖαι σελίδες τοῦ ὀγκωδεστάτου τούτου τόμου περιλαμβάνουν τὸ τετραπλοῦν εὐρετήριον ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σελ. 993-1049), δι' οὗ διευκολύεται τὰ μέγιστα ἢ ὑπὸ πάντων καὶ ἀνά πᾶσαν στιγμὴν χρῆσις τοῦ πολυτιμοτάτου τούτου ἔργου.

Μέθοδος καὶ πρωτοτυπία τοῦ ἔργου. Ὁ συγγραφεὺς γνωρίζων καλῶς τὰς μεθόδους, τὰς ὁποίας ἐχρησιμοποίησαν οἱ διάφοροι συντάκται τῶν ἄχρι τοῦδε ὑπαρχόντων ἐγχειριδίων καὶ εἰδικῶν μονογραφιῶν ἐπὶ τῶν παντοίων θεμάτων τῆς «Ἱστορίας τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης», ἠκολούθησεν ἰδίαν μέθοδον εἰς τὴν ἐκθεσιν τοῦ ὅλου περιεχομένου τοῦ ἔργου του. Κύριον ταύτης χαρακτηριστικὸν εἶναι ἡ ἐξ ἀπόψεως παγκοσμίου καὶ πανθρησκειακῆς θεώρησις τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης. Διὰ τῆς τοιαύτης θεωρήσεως συμπλέκονται τὰ γενικὰ πορίσματα τῆς Συγκριτικῆς Θρησκευολογίας, ὡς καὶ τὰ πορίσματα τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας πρὸς τὰς ἐκ τῆς Ἱστορίας τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης οὐσιαστικωτέρας ἐπιστημονικὰς διαπιστώσεις. Τὴν αἰσθησιν τῆς ἀνάγκης πρὸς εὐρυτέραν θεώρησιν τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης προδίδει δι' ὅλων τῶν ἄρθρων του καὶ τὸ περισπούδαστον θεολογικὸν λεξικὸν τῆς Καινῆς Διαθήκης τῶν G. R. Kittel καὶ G. Friedrich, ἐκ δὲ τῶν ἐγχειριδίων τῆς Ἱστορίας τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης τὸ θαυμάσιον ἔργον τοῦ καθολικοῦ Karl Prümm, τὸ ἐπιγραφόμενον «Religionsgeschichtliches Handbuch für den Raum der altchristlichen Umwelt». Οὕτω φρονοῦμεν ὅτι ἡ παρὰ τοῦ καθηγητοῦ κ. Α. Φιλιππίδου ἐγκαινιασθεῖσα μέθοδος θὰ ἐπηρεάσῃ τοῦλάχιστον τοὺς συντηρητικοὺς ἐρευνητὰς τοῦ μαθήματος, ἰδίᾳ τοὺς ἐκ τῆς Ὀρθοδόξου καὶ Ρωμαιοκαθολικῆς Θεολογίας.

Ἡ πρωτοτυπία τοῦ ἔργου, ἥτις δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν μέθοδον, ἥτοι τὴν θεώρησιν καὶ διάρθρωσιν τοῦ ὅλου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν καθόλου διαπραγματέυσιν αὐτοῦ, γίνεται ἐμφανῆς καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς διαίρεσεως τοῦ ὅλου. Παρὰ τὸν ὄγκον καὶ τὴν ποικιλίαν τῆς ὕλης ὁ συγγραφεὺς ἀκολουθῶν τὴν ἀπ' ἀρχῆς διαγραφεῖσαν κατευθυντήριον γραμμὴν ἐπιτυγχάνει τὸν ὕψ' αὐτοῦ τεθέντα σκοπὸν διὰ τῆς ἀριστοτεχνικῆς δομῆς τοῦ ὅλου. Σκοπὸς δὲ αὐτοῦ εἶναι ἡ πέρα τῆς ἀπλῆς ἐκθέσεως τῶν ἐπὶ μέρους πραγμάτων ἀποκάλυψις τῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τῇ ζωῇ τῶν ἀνθρώπων πραγματώσεως τοῦ σχεδίου τῆς Θείας Προνοίας εἰς σωτηρίαν τοῦ κόσμου διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Οὕτως ἡ πρωτοτυπία τοῦ πρώτου μέρους, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπιτυγχάνεται ἀμεσώτερον ἢ πληρεστέρα κατανόησις τοῦ κειμένου τῶν βιβλίων τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐγκρατεῖ εἰς τὴν ἐν αὐτῷ ἀναζήτησιν τῶν νημάτων τῆς καθόλου πνευματικῆς ζωῆς τοῦ παρελθόντος, δι' ὧν ἐπλέχθησαν οἱ ἐν τῷ μέρει τούτῳ περιγραφόμενοι πολιτισμοί.

Τὸ γεγονός τοῦτο, ὅπερ εἶναι σημαντικώτατον διὰ τὴν Θεολογίαν καθόλου, ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τοῦ συγγραφέως εἰς συμπλήρωσιν τοῦ ἔργου του διὰ τῶν ἀκολουθούντων δύο εἰσέτι μερῶν τοῦ βιβλίου. Πρὸς τούτους ὁ συγγραφεὺς ἐξαιρεῖ τὸ βαθύτερον νόημα τῆς Ἱστορίας τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης κατὰ τρόπον ὅπως πρωτότυπον διὰ τῆς ἀναζητήσεως καὶ καταδείξεως τῶν οὐσιαστικῶν σχέσεων τῆς ἐποχῆς ταύτης πρὸς τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν. Πόσον δὲ συνδέονται ἅπαντα τὰ θέματα τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ βιβλίου πρὸς τὴν

οὐσίαν τῆς χριστιανικῆς πίστεως γνωρίζουν καλῶς οἱ ἀσχολούμενοι περὶ τὴν ἱερὰν ἐρμηνείαν τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ συγγραφέως γενομένης ὀργανικῆς συνδέσεως τῶν θεμάτων καὶ τοῦ τρίτου μέρους εἰς τὸ ὅλον ἐπιδιώκεται ἡ διὰ τούτων κατανόησις οὐ μόνον τοῦ γράμματος, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς βαθυτέρας οὐσίας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἄχρι τοῦδε παρουσιάζοντο, ὡς γνωστὸν, κεχωρισμένως, ἡ μὲν Τοπογραφικὴ Μορφολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης ὡς Γεωγραφία τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἡ δὲ Λογοτεχνικὴ Μορφολογία ὡς Γραμματικὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐντάξεως τῶν δύο σημαντικωτάτων τούτων ἀγιογραφικῶν θεμάτων εἰς τὸ ὅλον, ταῦτα μὲν ἀπαλλάσσονται τῆς ξηρᾶς ἐκθέσεως μόνον τῆς τεχνικῆς τῶν, ἡ δὲ Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀπαρτίζεται εἰς πλήρες σύστημα, περιλαμβάνον πᾶσαν ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν πρὸς καλυτέραν κατανόησιν τοῦ γράμματος καὶ τοῦ πνεύματος τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Ἐπὶ τῆς πρωτοτυπίας τοῦ συγγραφέως εἰς τὰ ἐπὶ μέρους θέματα δυνάμεθα νὰ ἐκφέρωμεν ἐνταῦθα μόνον γενικὰς τινὰς κρίσεις, παρατηροῦντες ὅτι τὴν σκέψιν τοῦ συγγραφέως διακρίνει ἡ εὐρύτης ἐν πᾶσι, τὴν δὲ κρίσιν αὐτοῦ ἡ καθολικότης τῆς βάσεως. Οὕτω παρέχεται εἰς τὴν ἀναγνώστην οὐχὶ ἡ ἐκ τῆς ἀναλύσεως τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων ἀρνητικὴ ἐντύπωσις, πρᾶγμα συνηθέστατον διὰ τὰς περισσοτέρας τῶν ἐπὶ τῶν θεμάτων τούτων γενομένων ἐργασιῶν, ἀλλ' ἡ ἐντύπωσις τῆς συνθέσεως τῶν καθολικῶν θρησκευτικῶν ἀξιών διὰ τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων. Αἱ ἀξίαι αὗται παρουσιάζονται ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ συγγραφέως ὡς μία ζωηρὰ προβολὴ τῆς ἐν ἑαυτῷ εἰκόνας, ἣν διαγράφει ἡ περὶ σωτηρίας διδασκαλία τῆς Ὁρθόδοξου ἡμῶν Ἐκκλησίας καὶ ἡ αὐστηρὰ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Οὕτω δικαιολογεῖται πλήρως καὶ ἡ συχνοτάτη χρῆσις τῶν ἐκάστοτε λίαν ἐκπροσωπευτικῶν λειτουργικῶν ἀποσπασμάτων καὶ λοιπῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων πρὸς ἐρμηνείαν καὶ ἐπικύρωσιν τῶν ἐπιστημονικῶν σκέψεων τοῦ συγγραφέως διὰ τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐντόνων βιωθέντων καὶ συνεχῶς βιουμένων ἀντιλήψεων ἐπὶ τῶν ὑπὸ διαπραγματέυσιν θεμάτων. Τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Φιλιππίδου ἔχει ἰδιαιτέραν ἀξίαν διὰ τὴν Ὁρθόδοξον Θεολογίαν, ὡς ἀποτελοῦν βασικὸν στοιχεῖον τῆς ἱστορικῆς ἡμῶν παραδόσεως, μακρὰν τῆς ὁποίας, ὡς ἀπέδειξε καὶ ἡ πεῖρα τοῦ παρελθόντος, πᾶσα περὶ τὴν ἐποχὴν τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καταντᾷ αἵρεσις καὶ μάλιστα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς κακῶς λεγομένης «Θρησκευτολογικῆς Σχολῆς». Ὡς γνωστὸν ἀπὸ τοῦ Hausrath μέχρι τοῦ Bultmann καὶ πολλῶν ἄλλων ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν τῆς Ἱστορίας τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐλάχιστοι κατώρθωσαν ἐν τῇ ὑφ' αὐτῶν γενομένην διερευνῆσαι καὶ ἀναλύσει τῶν ἐπὶ μέρους φαινομένων τῆς ἐποχῆς τοῦ Χριστοῦ νὰ μείνωσιν ἀνεπηρέαστοι ἀπὸ τὰς ἑξωθι ἐπιδράσεις ἐπὶ τοῦ ἀρχικοῦ Χριστιανισμοῦ, ὥστε νὰ παραθεωρῆται οὐσιαστικώτατα ἡ αὐτοτέλεια, ἡ ἰδιο-

τυπία καὶ ἡ θεία προέλευσις τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ἄτυχῶς καὶ σήμερον συντάσσονται ἑρμηνευτικὰ ὑπομνήματα ἐπὶ τῶν διαφόρων βιβλίων τῆς Καινῆς Διαθήκης ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῆς λεγομένης «Θρησκευτολογικῆς Σχολῆς». Τὸ περίεργον εἶναι, ὅτι, ἐνῶ πολλοὶ ἑρμηνευταὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἐν τῇ προσπαθείᾳ των ὅπως ἐκτιμῆσωσι τὸν Χριστιανισμόν ἐντὸς τοῦ τότε ἱστορικοῦ του πλαισίου, ἑρμηνεύουν αὐτὸν ὡς ἐκδήλωσιν παράλληλον πρὸς τὰς τότε λοιπὰς θρησκευτικὰς κινήσεις καὶ ὡς προῖον τοῦ τότε «συγκρητισμοῦ», ὁ κ. Φιλιππίδης, ἐξ ἐπαγγέλματος Θρησκευτολόγος, παρέχει διὰ τοῦ ἔργου του καθαρὰν τὴν Χριστολογικὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτως ἡ σκέψις τοῦ συγγραφέως παραμένει ἀπολύτως ἐλευθέρα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν σκέψιν ἐκείνων, οἵτινες ἐν τῇ διερευνήσει τῶν αὐτῶν θεμάτων δεσμεύονται ἀπὸ τὰς ἐπὶ τοῦ ἀρχικοῦ Χριστιανισμοῦ ἐξωτερικὰς ἐπιδράσεις τοῦ περιβάλλοντος.

Ἄξια καὶ χρησιμότης τοῦ ἔργου. Διὰ τοῦ μετὰ χεῖρας ἔργου παρέχεται διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν γλῶσσαν ἡμῶν ἀνάγλυφος καὶ ἀριστοτεχνικὴ ἢ εἰκὼν πάντων τῶν θεμάτων τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης. Οἱ τρεῖς πολιτισμοὶ τῆς, Ἰουδαϊκός, Ἑλληνικὸς καὶ Ρωμαϊκός, ἐκτιμῶνται ἀπὸ ἐπόψεως ὀρθοδόξου διὰ τὴν συμβολὴν ἐκάστου ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὅσα λέγονται περὶ τῶν πολιτισμῶν τούτων καθιστοῦν πλέον σαφῆ τὴν φρασεολογίαν καὶ τὴν ὀρολογίαν τῶν βιβλίων τῆς Καινῆς Διαθήκης, τὰ ἱστορικὰ περιστατικὰ τῆς πρώτης Ἐκκλησίας μετὰ τῶν προϋποθέσεων αὐτῶν, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ αὐτὸ τὸ βάθος τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Δι' αὐτῶν ἐξαίρεται ἡ ἀξία τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἡ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀποστολῆ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τοῦ παρουσιαζομένου διὰ μὲν τῆς διδασκαλίας του περὶ κοινωνικῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν λοιπῶν ἀνωτέρων εἰς πνευματικότητα θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ἀντιλήψεων του ὡς προδρόμου τοῦ Εὐαγγελίου, διὰ δὲ τῆς γλώσσης αὐτοῦ οὐ μόνον ὡς ἀποδέκτου, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀκριβοῦς διερμηνέως τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Διὰ τῆς λαμπρᾶς ἐκθέσεως τῶν θεμάτων τούτων καὶ τῶν ἐπ' αὐτῶν πορισμάτων τοῦ συγγραφέως πᾶς τις ἀποκτᾷ συνείδησιν τῆς οὐσίας τοῦ λεγομένου «Ἑλληνοχριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ», καθόσον δι' αὐτῶν ἐκτιμᾶται ὀρθῶς ἡ ἀξία τῆς ἑλληνικῆς νοστορίας ἐν τῷ βίῳ καὶ τῷ ἔργῳ τῆς Ἐκκλησίας καὶ κατανοεῖται πλήρως ἡ ἐν τῷ κόσμῳ περαιτέρω ἀποστολῆ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Ἡ ἀπὸ τῆς θρησκευτολογικῆς θέσεως τοῦ συγγραφέως ὀρθῆ ἐκτίμησις τῶν πρὸς τὰς ἄλλας θρησκείας παραλλήλων τοῦ πρώτου Χριστιανισμοῦ ἀποτελεῖ τὴν πλέον ἀρμόζουσαν ἀπάντησιν εἰς τὰς διατυπωθείσας διαφόρους ἀντιορθοδόξους θεωρίας ἐπὶ βασικωτάτων θεμάτων τῆς πίστεως, οἷον τὸ θέμα τῆς γενέσεως τῆς θρησκείας καθόλου, τὸ θέμα τῆς γενέσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τὸ τῆς σχέσεως τῶν μυστηριακῶν θρησκειῶν πρὸς τὰ Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτω τὸ ἔργον τοῦ κ. Φιλιππίδου ἀποβαίνει ἡ πλέον σοβαρὰ Ἀπολογητικὴ

τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τὴν ἐποχὴν μας, ἥτις, ὡς γνωστόν, ἔχει ν' ἀντιμετωπίσῃ οὐχὶ τὴν ἄρνησιν, ἀλλὰ τὴν σχετικοποίησιν τῆς πίστεως ἡμῶν. Σήμερον οὐδεὶς πλέον ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξίν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς ἱστορικῆς προσωπικότητος, ἀτυχῶς ὅμως πολλοὶ ἀρνοῦνται τὴν Θεότητά του καὶ τὴν διδασκαλίαν τῆς διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ σωτηρίας τοῦ κόσμου. Τὸ πρᾶγμα ἐνέχει μεγαλύτεραν σπουδαιότητα, ὅταν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ σύγχρονος θεολογικὴ ἔρευνα ἀποβαίνει συχνάκις αἰχμάλωτος ἐνὸς κακῶς νοουμένου ἱστορισμοῦ καὶ ἐνὸς ξηροῦ καὶ ἀνεδαφικοῦ πραγματισμοῦ, ὥστε νὰ ἀντιφάσῃ ἀκόμη καὶ πρὸς ἑαυτήν. Ἐνῶ δηλαδὴ αὕτη κηρύττει ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν δογματισμῶν τῆς παραδόσεως κατὰ τὴν διερεύνησιν τοῦ ἀντικειμένου της, παγιδεύεται ἀπὸ τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιδράσεις τοῦ περιβάλλοντος ἐπὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὥστε δι' αὐτῶν νὰ ἐρμηνεύῃ καὶ τὴν βαθυτέραν οὐσίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης. Διὰ τοῦ μετὰ χεῖρας ἔργου παρέχεται ἡ πλέον θεοκρατικὴ ἐρμηνεία τῶν ἱστορικῶν πραγμάτων. Δι' αὐτοῦ ἐπανακτᾶ τὴν θετικότητά της καὶ ἡ ἄχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν καταβαλλομένη ἀπολογητικὴ προσπάθεια τῆς Θεολογίας εἰς ἀντιμετώπισιν τῆς ἀπιστίας καὶ τῆς ἀδιαφορίας ἔναντι τῶν ἀληθειῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὕτω τὸ παρὸν ἔργον ἀποτελεῖ τὴν καλυτέραν συμβολὴν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀπολογητικὴν προσπάθειαν τῆς Ἐκκλησίας, συντελουμένην ἄνευ ἀπολογητικῆς τινος ἐπιχειρηματολογίας, διὰ μόνης τῆς καθαρᾶς παραστάσεως τῶν πραγμάτων καὶ διὰ τῆς συσχετίσεως πρὸς ἄλλα τῶν κοσμοϊστορικῶν γεγονότων. Πρὸς τούτοις παρέχεται εἰς τὸν ἀναγνώστην ἡ ἔννοια τῆς ψυχοκεντρικῆς καὶ τῆς χριστοκεντρικῆς ἀνθρωπολογίας διὰ τῆς ὀρθῆς κρίσεως καὶ ἐρμηνείας τῆς πανανθρωπίνης ζωῆς καὶ τῶν καθολικῶν θρησκευτικῶν φαινομένων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας.

Διὰ πάντων τούτων ὁ ἀναγνώστης ἀποκτᾶ πλήρη συνείδησιν τῆς ὑπὸ τῆς Θείας Προνοίας συνεχοῦς καθοδηγήσεως τῶν λαῶν πρὸς τὸ Ἄστρον τῆς Βηθλεέμ. Οὕτω δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι ὁ συγγραφεὺς παρέσχε καὶ διὰ τοῦ νέου τούτου ἔργου του τὴν καλυτέραν δικαίωσιν τῆς θέσεως τῆς Θρησκευτολογικῆς ἐπιστήμης ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ ἡμῶν Θεολογίᾳ.

Πρὸς προφύλαξιν παντὸς ἀναγνώστου ἀπὸ πάσης τυχόν προχείρου κρίσεως, δι' ἧς τὸ ἔργον ἐνδεχομένως ἤθελε χαρακτηρισθῆ ὡς ἀπλῆ ἀποθησαύρισις τοῦ πολυτίμου τούτου ὑλικοῦ, τονίζομεν ὅτι τὸ ἔργον ἀποτελεῖ ὠλοκληρωμένον σύστημα ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης τοῦ ἀντικειμένου του, μὲ ἰδίαν μέθοδον, συγκεκριμένον σκοπὸν καὶ αὐστηράν συνέπειαν. Πρὸς τούτοις παρατηροῦμεν ὅτι ἡ μεγάλη ἀξία τῶν σκέψεων τοῦ συγγραφέως ἐγκείται εἰς τὴν ἐδραίωσιν αὐτῶν καὶ ἐπὶ τῶν πορισμάτων τῆς καθόλου ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, διὸ καὶ διακρίνει ταύτας ἡ σαφήνεια, ἡ πειστικότητα, ὁ θρησκευτικὸς ἐνθουσιασμὸς καὶ ἡ εὐρύτερον γνωστὴ καλλιέργεια τοῦ συγγραφέως.

Πρέπει νὰ ὁμολογηθῆ ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῆς Ἱστορίας τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης συναντᾶ καὶ σήμερον πολλὰς καὶ μεγάλας δυσκολίας, ἀφ' ἐνὸς ἕνεκεν τῶν πολλῶν καὶ δυσκόλων αὐτῆς προβλημάτων, διὰ τῶν ὁποίων αὕτη παρουσιάζεται ὡς ἡ ὀλιγώτερον γνωστὴ καὶ ὡς ἡ περισσότερον παρεξη-

γῆθεισα ἐποχῇ, ἀφ' ἐτέρου δὲ ἕνεκα τῶν ἀγνώστων μέχρι τῶν τελευταίων ἐτῶν χειρογράφων τῆς περιοχῆς τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης καὶ τῆς Ἄνω Αἰγύπτου, ἅτινα ἀμφισβητήτως πρέπει νὰ κατατάσσονται μεταξύ τῶν πηγῶν τῆς Ἱστορίας τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἡ ἐπὶ τῶν νέων τούτων χειρογράφων ἐπιστημονικὴ ἔρευνα διέρχεται μόλις κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν τὸ στάδιον τῆς πρώτης αὐτῶν ἐκτιμήσεως ὡς γραπτῶν μνημείων. Τὸ ἀκολουθοῦν στάδιον τῆς ἐπιστημονικῆς τούτων ἐκμεταλλεύσεως, ὅπερ καὶ ἐνδιαφέρει τὴν Ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης, εἶναι ἔργον μακρὸν καὶ δύσκολον καὶ κυρίως ἔργον τοῦ ἀμέσου μέλλοντος. Ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἀποσιώπησις τοῦ γενομένου ἤδη θορύβου ἐκ τῆς ἀνακαλύψεως τῶν χειρογράφων τούτων ἀποτελεῖ συνέπειαν τῆς θετικότητος, τῆς διακρινότητος τὴν ὅλην διαπραγματεύουσιν τοῦ μετὰ χεῖρας ἔργου. Ὅτι ὅμως τὸ ἐπιστημονικὸν διαφέρον τοῦ σ. ἐστράφη ἤδη καὶ πρὸς τὸ θέμα τοῦτο, ἀποδεικνύει ἡ ἐπισημειωτικὴ προσθήκη (εἰς σελ. 425) ἐν σελίδι 1052 τοῦ ἔργου.

Διὰ τῶν λεχθέντων καθίσταται σαφές ὅτι τὸ νέον τοῦτο βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ κ. Λεων. Ἰ. Φιλιππίδου ἀποτελεῖ βοήθημα βασικώτατον καὶ λίαν ἀπαραίτητον διὰ τῶν κατάρτισιν τῶν σπουδαστῶν τῆς ἱερᾶς ἡμῶν ἐπιστήμης, διὸ καὶ ἐνθέρμως συνιστῶμεν αὐτό. Ἡ μεγάλη ἐπιστημονικὴ καὶ θεολογικὴ ἀξία τοῦ ἔργου ἐγγυᾶται καὶ περὶ τῆς μεταξὺ τοῦ λοιποῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ εὐμενοῦς ὑποδοχῆς του, καθόσον τοῦτο ἀποτελεῖ πολῦτιμον ὁδηγὸν παντὸς πνευματικοῦ ἀνθρώπου.

Μ. Α. ΣΙΩΤΗΣ

Τακτικὸς Καθηγητὴς τῆς Ἑρμηνείας τῆς Καινῆς Διαθήκης
ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Γεωργίου Β. Τούλια. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας κατὰ τὸν Μεσαίωνα
(Βογόμελοι—Κοσμάς). Ἀθῆναι 1957.

Τὸ ζήτημα τοῦτο πειρᾶται νὰ λύσῃ ὁ Γ. Β. Τούλιας εἰς τὴν μελέτην του «Ἡ Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας κατὰ τὸν Μεσαίωνα (Βογόμελοι—Κοσμάς). Ἀθῆναι 1957». Θεωρῶ ὡς ἀναγκαῖον νὰ κάμω μίαν σύντομον κριτικὴν διὰ τὴν ἐνδιαφέρουσαν αὐτὴν μελέτην. Τεχνικῶς ἡ ἐκδοσις εἶναι καλὴ, ἀλλὰ δυστυχῶς ἔχουν παρεισφρήσει πολλὰ τυπογραφικὰ λάθη, κυρίως εἰς τὰς παρατηρήσεις (τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων, τοὺς τίτλους τῶν πηγῶν καὶ βοηθημάτων: Petramovits; Gudiats, Golobinski, Bolgserbs, Moskba, Ταλάρ, Sarl, Zelatarski, Mutsefl, κ. λ.),

Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ συγγραφεὺς ἐχειρίσθη σοβαρῶς τὸ ὑπ' αὐτοῦ μελετηθὲν ζήτημα. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῆς ἐκτενοῦς βιβλιογραφίας (πηγῶν καὶ βοηθημάτων). Εἶχεν ὑπ' ὄψιν του καὶ μελέτας διὰ τοὺς Βογομήλους εἰς τὴν Βουλγαρικὴν γλῶσσαν, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι δὲν ἠδυνήθη νὰ ἰδῇ τὰς περιγραφὰς διὰ τοὺς Βογομήλους ἐν τῇ «Ἱστορίᾳ τοῦ Βουλγαρικοῦ κράτους» I-III, ὑπὸ Β.Ν. Ζλα-

τάρσκυ, «Ίστορία Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρῖδος» I, ὑπὸ Ἰβάν Σνεγκάρωφ· «Προέλευσις, οὐσία καὶ σημασία τῆς αἵρέσεως τῶν Βογομήλων», ὑπὸ τοῦ ἰδίου· «Ίστορία τῆς Βουλγαρίας» I, ἔκδοσις τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν· «Ἡ αἵρεσις τῶν Βογομήλων ἐν Βουλγαρίᾳ», Μόσχα 1954, ὑπὸ Δ. Ἀγγελωφ.

Ἡ μελέτη τοῦ Τούλια, συνοδευομένη ὑπὸ προλόγου καὶ εἰσαγωγῆς, χωρίζεται εἰς κεφάλαια τέσσαρα. Τὸ πρῶτον καὶ δεύτερον κεφάλαιον (σελ. 10-26) περιλαμβάνουν τὸ εἰσαγωγικὸν τμήμα τοῦ θέματος. Εἰς τὰ κεφάλαια αὐτὰ γίνεται γενικὴ σύντομος περιγραφή τῆς ἱστορίας τοῦ Βουλγαρικοῦ λαοῦ μέχρι τοῦ XI αἰῶνος, γραφεῖσα διὰ τὸν σκοπὸν, ὡς λέγει καὶ ὁ συγγραφεὺς, νὰ καταφανῆ καὶ νὰ ἐνοηθῆ, ὅτι ἦτο δυνατόν νὰ ἀναφανῆ καὶ νὰ ἀναπτυχθῆ ἡ αἵρεσις τῶν Βογομήλων ἐν Βουλγαρίᾳ. Σχετικῶς ἡ ἐπικεφαλὴ φαίνεται πολὺ γενικὴ. Ὁρθότερον θὰ ἦτο ἐὰν ἔφερε τὴν ἐπικεφαλίδα: Ἡ αἵρεσις τῶν Βογομήλων ἐν Βουλγαρίᾳ (προέλευσις καὶ ἐξάπλωσις).

Ὁ Τούλιας μετ' ἐπιτυχίας ἀποδεικνύει τὴν θέσιν του, ὅτι ἡ αἵρεσις τῶν Βογομήλων εἶναι παραφυὰς τοῦ Μανιχαϊσμοῦ καὶ ἀναμφιβόλως ὅτι ὑπῆρξεν ὡς αἵρεσις. Ἀλλὰ ἐν τῷ προλόγῳ καὶ τῇ εἰσαγωγῇ συνάγει ἐσφαλμένα συμπεράσματα ἐν σχέσει μὲ τὸ ἐκπολιτιστικὸν ἐπίπεδον τοῦ Βουλγαρικοῦ λαοῦ κατὰ τὸν Μεσαίωνα. Παρ' ὅλας τὰς βαρεῖας ταλαιπωρίας, ἃς ὑπέστη κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ὁ Βουλγαρικὸς λαὸς συνεισέφερε σπουδαίως διὰ τὸν Σλαυικὸν ἐκπολιτισμὸν. Ἡ Βουλγαρία ὑπῆρξε φυτώριον σλαυικῶν γραμμάτων καὶ παιδείας. Ἡ ὑπηρεσία τῆς αὐτῆς ἀναγνωρίζεται ὑφ' ὅλων τῶν σλαυικῶν ἐπιστημόνων. Αἱ ἐκκλησίαι καὶ αἱ μοναί, αἱ ὁποῖαι ἀνηγγέρθησαν ἐν Βουλγαρίᾳ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν ἀρχαίων Βουλγαρικῶν κρατῶν καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ, εἶναι ὀλοφάνερα τεκμήρια, ὅτι ὁ Βουλγαρικὸς λαὸς ἦτο ὁπαδὸς τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Πλήθος ἀρχαίων βουλγαρικῶν χειρογράφων, ἅτινα φυλάσσονται εἰς μονὰς (Ρίλας, Ζωγράφου, Χιλανδαρίου) καὶ εἰς διαφόρους βιβλιοθήκας ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ τῷ ἐξωτερικῷ, πιστοποιοῦν ἐπίσης διὰ τὰς τάσεις τοῦ Βουλγαρικοῦ λαοῦ πρὸς μόρφωσιν, τὸν πόθον διὰ πρόδοτον, ὅστις ἐξεφράσθη μετ' ἐντάσεως καὶ ἐνθουσιωδῶς κατὰ τὴν ἀναγέννησίν του (XIX αἰών). Εἰς τὰς Βουλγαρικὰς ἐκκλησίας καὶ τὰς μονὰς ὑπάρχουν ἀρκετὰ χειρόγραφα, ἅτινα δεικνύουν ὅτι οἱ Βούλγαροι συγγραφεῖς ἐτίμων τὸν Βυζαντινὸν πολιτισμὸν, ἐξεμάνθανον τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὡς κλεῖδα διὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν καὶ Χριστιανικὴν φιλοσοφίαν. Ἐνώπιον τῶν γεγονότων τούτων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ ἄποψις, ὅτι ὁ Βουλγαρικὸς λαὸς μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν του δὲν ἤλλαξε καὶ ἐξηκολούθει νὰ διαβιοῖ ὡς βάρβαρος καὶ Ἀσιάτης (σελ. 1.). Οἱ ἀρχιεπίσκοποι Ἀχρῖδος Θεοφύλακτος καὶ Δημήτριος Χωματιανὸς περιτράνωσ ἐκφράζουν τὴν πνευματικὴν ἀλλαγὴν τοῦ Βουλγαρικοῦ λαοῦ εἰς τὰς γραφεῖσας ὑπ' αὐτῶν βιογραφίας τοῦ ἁγίου Κλήμεντος Ἀχρῖδος. Ὁ ἀνώνυμος πρεσβύτερος Δουκλιανῆς (XI αἰών) βεβαιοῖ, ὅτι εἰς

τὴν αὐτὴν τοῦ Βουλγάρου τσάρου Σαμουήλ δὲν ὑπελείφθη τίποτε ἐκ τῶν παλαιῶν ἡθῶν (τούτου κάμνει μνεΐαν καὶ ὁ Τούλιας). Γενικὰ ἐὰν ὁ Βουλγαρικὸς λαὸς δὲν εἶχε σταθερὸν πολιτισμὸν μὲ σαφῶς διαγεγραμμένον χριστιανικὸν χαρακτῆρα, οὗτος δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντισητῆ εἰς τὴν τρομερὰν πίεσιν ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ θὰ ἐδέχετο πλήρως τὸν Μωαμεθανισμὸν, ὁ ὁποῖος θὰ τοῦ ἐξησφάλιζε τὴν ζωὴν καὶ τὴν περιουσίαν. Ὁ Ἕλληνας ἱστορικὸς Κ. Παπαρρηγόπουλος ἀναγνωρίζει, ὅτι ἐκ τῶν μεγάλων Βαλκανικῶν λαῶν οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Βούλγαροι ὀλιγώτερον ὑπεχώρησαν πρὸ τοῦ Μωαμεθανισμοῦ.

Φαίνεται ὅτι εἰς τὸν συγγραφέα ἦτο ἀπαραίτητον νὰ ὑπογραμμίσῃ τὴν λεχθεῖσαν ἐσφαλμένην ἀποψιν, διὰ νὰ τοῦ χρησιμεύσῃ ὡς ἀφετηρία εἰς τοὺς συλλογισμοὺς του διὰ τὰ αἷτια τῆς ἐμφανίσσεως τῆς αἱρέσεως τῶν Βογομήλων. Ἄλλ' ἡ ἀφετηρία αὕτη δὲν διευκρινίζει τὸ τεθὲν ζήτημα. Κατ' αὐτὸν ἡ αἵρεσις τῶν Βογομήλων ἀνεφάνη ἀκριβῶς ἐν Βουλγαρίᾳ, ἐπειδὴ ἡ χώρα ἦτο ἀπολίτιστος καὶ ἀνοργάνωτος. Καὶ διατὶ ἡ αἵρεσις εὔρεν ἔδαφος καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον (Κωνσταντινούπολιν, Μικρὰν Ἀσίαν, Ἄθωνα), Μακεδονίαν, ὅταν αὕτη ἦτο ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Βυζαντινῶν, μάλιστα καὶ ἐν Ἑλλάδι (ὁ συγγραφεὺς ἀνακοινοῖ ὅτι ἐν Θεσσαλίᾳ ὑπάρχει χωρίον Μπογομήλοι, σ. 37); Διατὶ μεγάλαι αἱρέσεις, ὡς ἡ τῶν Γνωστικῶν, τοῦ Ἀρειανισμοῦ, τῶν Νεστοριανῶν, τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ, τῶν Εἰκονομάχων, ἀνεφάνησαν εἰς πεπολιτισμένας χώρας τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ δὴ εἰς ἐποχὴν ὑψηλοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου; Μερικαὶ τῶν αἱρέσεων τούτων εἶχον πολλοὺς ὀπαδοὺς εἰς κύρια κέντρα πολιτισμοῦ: Ἀλεξάνδρειαν, Ἀντιόχειαν καὶ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ αἵρεσις τῶν Βογομήλων ἐπίσης ἀνεφάνη μετὰ τὴν πρώτην ἀνθισιν τῆς ἀρχαίας Βουλγαρικῆς γραμματολογίας καὶ τὴν ἐκπαιδευτικὴν δρᾶσιν τοῦ Κλήμεντος Ἀχιρίδος, Ἰωάννου Ἐξάρχου καὶ ἄλλων συγγραφέων, ὅταν ἡ αὐτὴ δρᾶσις ἐξακολουθῆ ἀκόμη νὰ ἐξασκῆ ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς Βουλγαρικῆς κοινωνίας. Εἰς μέγας συγγραφεὺς, ὡς εἶναι ὁ πρεσβύτερος Κοσμάς, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναπτυχθῆ εἰς ἀπολίτιστον καὶ ἐν σκότει διατελοῦσαν χώραν.

Ἄλλο ζήτημα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὁ συγγραφεὺς δὲν ἔχει ὀρθὴν ἀντίληψιν, εἶναι ἡ ἐθνικὴ προέλευσις τοῦ Βουλγαρικοῦ λαοῦ. Ὁ συγγραφεὺς ἰσχυρίζεται, ὅτι ὁ σύγχρονος Βουλγαρικὸς λαὸς κατὰγεται ἐκ τῶν Βουλγάρων τοῦ Ἀσπαρούχ (τῶν Πρωτοβουλγάρων), οἱ ὁποῖοι ἀπώλεσαν μόνον τὴν γλῶσσάν των καὶ ἐδέχθησαν τὴν σλαυϊκὴν. Ὁ συγγραφεὺς δὲν κάμνει διάκρισιν Πρωτοβουλγάρων καὶ Σλαυοβουλγάρων. Ὁ συγγραφεὺς δὲν θέτει τὸ ζήτημα, τί ἀπέγιναν τὰ πλήθη τῶν Σλαυῶν, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν τὴν βᾶσιν καὶ τὴν δημιουργὸν δύναμιν ἐν τῷ Βουλγαρικῷ κράτει. Αἱ σλαυϊκαὶ αὐταὶ φυλαὶ δὲν ἐδημιούργησαν ἄλλην ἐθνικότητα, ἀλλ' ἀπεναντίας ἀφοῦ ἀφωμοίωσαν τοὺς Πρωτοβουλγάρους, ἐδέχθησαν τὸ ὄνομα «Βούλγαροι» ὡς ἰδικὸν των κοινὸν λαϊκὸν ὄνομα. Οὕτω ἐσχηματίσθη νέος σλαυϊκὸς λαὸς — Βουλγαρικὸς, μὲ σλαυϊκὴν γλῶσσαν, σλαυϊκὴν γραφὴν καὶ σλαυϊκὴν συνείδησιν. Διὰ τοῦτο ὁ Βουλγαρικὸς λαὸς εἶχε πάν-

τοτε τὴν συνείδησιν, ὅτι ἀπετέλει τμῆμα τῆς σλαυϊκῆς φυλῆς. "Ὅπως ἐν Γαλλίᾳ, ὅπου οἱ Φράγκοι (Γερμανικὸς λαὸς) ἐδέχθησαν τὴν γλῶσσαν τῶν ὑπ' αὐτῶν ὑποταχθέντων ἐκρωμαϊσθέντων Γάλλων καὶ συνεχωνεύθησαν μετ' αὐτῶν, δίδοντες τὸ ὄνομά των εἰς τὸν νεοσυσταθέντα λαὸν τῶν Φράγκων (Γάλλων), κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ ἐν Βουλγαρίᾳ συνετελέσθη ἡ ἰδία ἐθνολογικὴ διαμόρφωσις. Ἐπίσης κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἠνώθησαν εἰς μίαν ἐθνικότητα—εἰς τὴν τῶν Ρώσσω— αἱ ἀνατολικαὶ σλαυϊκαὶ φυλαί, αἱ δὲ βορειοδυτικαὶ—βαλκανικαὶ—σλαυϊκαὶ φυλαί εἰς τὴν σερβικὴν ἐθνικότητα.

Ἐσφαλμένην ἀντίληψιν ἔχει ὁ συγγραφεὺς καὶ διὰ τὴν ἐθνικὴν σύνθεσιν τῶν ἰδίων Πρωτοβουλγάρων. Λαὸς, ὁ ὁποῖος ἐδημιούργησεν ἰσχυρὸν κράτος, ὀνομαζόμενον «Βουλγαρία», δὲν ἦτο σύμφυρμα ἡ μιγὰς ἐξ ἑτερογενῶν φυλῶν, ἀλλ' ἐνότης ἐθνικῶς διαμορφωθείσα, ἔθνος τὸ ὁποῖον οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς σαφῶς διακρίνουσι ἀπὸ τοῦς ἄλλους λαοῦς—Ἀβάρους, Χαζάρους, Σλαῦους. Οἱ Πρωτοβούλγαροι εἶχον ἰδίαν ἐθνικὴν γλῶσσαν, ὡς τοῦτο φαίνεται ἐκ τῶν ὀνομάτων τῶν ἡγετῶν των (Ἄσπαρούχ, Τερβέλ, Κορμισός, Παγάν, Καρδάμ, Ὁμορτάγ) καὶ ἐκ τῶν ὀνομασιῶν τῶν κρατικῶν ἀξιωματοῦχων καὶ τῶν τίτλων (βοήλ, βαγαῖν, βαγατούρ, ὄλγουταρκάν, καβχάν, ἴσιργου, βοήλα), καὶ ἰδιαιτέρως ἐκ τῶν ἀνακαλυφθέντων ἐν Πρεσλαῦ λιθίνων ἐπιγραφῶν μετ' ἑλληνικὴν γραφὴν, ἀλλ' εἰς πρωτοβουλγαρικὴν γλῶσσαν. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ γλωσσολογικοῦ αὐτοῦ ὕλικου ἐξηκριβώθη, ὅτι οἱ Πρωτοβούλγαροι κατάγονται ἀπὸ τὴν κεντρῶαν ἀσιατικὴν ὀμάδα τῶν τουρκικῶν λαῶν, συγγενούντων μετὰ τῶν Ἀβάρων καὶ τῶν Χαζάρων.

Τὰ αἴτια διὰ τὴν ἐμφάνισιν τῶν Βογομήλων ἐν Βουλγαρίᾳ εἶναι περισσότερον βαθύτερα, ἐξ ἐκείνων ὅσα ὁ συγγραφεὺς ἐκθέτει—ἐσωτερικαὶ καὶ ἐξωτερικαὶ ἀνωμαλίαι. Ἡ αἵρεσις αὕτη ἦτο ὀρησκευτικο-κοινωνικὴ κίνησις μετ' ἐμφανῆ μαχητικὴν κατεύθυνσιν ἐναντίον τῶν καταπιεστῶν τῶν λαϊκῶν μαζῶν—τοῦ τσάρου, τῶν βογιάρων καὶ ἄλλων μεγαλογαλιοκτημόνων. Αἱ ἐσωτερικαὶ καὶ αἱ ἐξωτερικαὶ ἀνωμαλίαι, διὰ τὰς ὁποίας ὀμιλεῖ ὁ συγγραφεὺς, ἠδύναντο νὰ εὐνοήσουν τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ἐμφάνισιν τῶν Βογομήλων ὄχι μόνον τόσον διὰ τὴν διατάραξιν τῆς κοινωνικῆς τάξεως (σελ. 7), ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ οὗτοι ἐχειροτέρευον ἔτι περισσότερον τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τοῦ ἐργαζομένου λαοῦ (βιοτεχνῶν καὶ ἀγροτῶν). Ἄν τὸ ζήτημα εἶχεν ἄλλως, διατὶ ἡ αἵρεσις τῶν Βογομήλων ἐγένετο δεκτὴ καὶ εἰς ἄλλας χώρας (Βυζάντιον, Σερβίαν, Βόσναν, Ἰταλίαν, Γαλλίαν);

Αἱ κυριώτεραι ἄλλαι ἀνακρίβειαι, διαλαθοῦσαι τῆς προσοχῆς τοῦ συγγραφέως, εἶναι φύσεως ἐξηκριβωμένων ἀληθειῶν. Ἡ Κωνσταντινούπολις ἰδρύθη τὸ ἔτος 330 καὶ οὐχὶ τὸ 320. Ὁ Διοκλητιανὸς μετέφερε τὴν πρωτεύουσάν του εἰς Νικομήδειαν καὶ οὐχὶ εἰς Θεσσαλονίκην, καὶ μετὰ τὸν σκοπὸν οὐχὶ μόνον νὰ ἀποκρούῃ τὰς ἐπιθέσεις τῶν βαρβάρων ἐπερχομένων ἐκ τοῦ Δουνάβεως, ἀλλὰ διὰ νὰ συνδέσῃ στενότερον τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας μετὰ τὴν Ρωμαϊκὴν αὐ-

τοκρατορίαν. Ἡ δυτικὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἔπεσε τὸ ἔτος 476, καὶ οὐχὶ τὸ 763 (σελ. 11). Οἱ Σλαῦοι ἐνεφανίσθησαν εἰς τὴν Βαλκανικὴν χερσόνησον πρὸ τῶν Ἀβάρων, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἤδη τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' (527-565), καὶ οὐχὶ ταυτοχρόνως μετὰ τῶν Ἀβάρων πρὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ VII αἰῶνος. Αἱ συνθήκαι μετὰ τοῦ Βυζαντίου ἤθετοῦντο οὐχὶ μόνον ἐκ μέρους τῶν Βουλγάρων, ἀλλὰ καὶ ἐκ μέρους τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Ὡς παράδειγμα ἄς λάβωμεν τὴν εἰσβολὴν μόνον τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ κατὰ τὸ ἔτος 972. Οἱ Βλάχοι δὲν ἐξεσλαυτίσθησαν πρὸ τοῦ XV αἰῶνος, ἀλλ' ὑφίσταντο ὡς ἰδία ἐθνικότης καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἡ γενικὴ ὀνομασία «Βλάχοι», ἡ ὁποία ἐδίδετο εἰς τοὺς ὀρειβίους ποιμένας εἰς Σερβικὰ ἔγγραφα, δὲν δίδει λαβὴν διὰ τὴν συναχθῆ τοιοῦτον συμπέρασμα. Οὐδαμῶς γίνεται μνεῖα περὶ μαθητοῦ τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ὀνόματι Μεθόδιος. (σημ. 41). Πρὶν τὴν ἀσπασθῆ τὸν Χριστιανισμόν, ὁ ἡγεμὼν Βόρις, ἀρκετὸν χρόνον ἐδίσταζε, πόθεν τὴν δεχθῆ τὸν Χριστιανισμόν—ἐκ τοῦ Βυζαντίου ἢ τῆς Ρώμης,—καὶ οὐχὶ ἂν πρέπη τὴν ἀσπασθῆ τὸν Χριστιανισμόν ἢ τὸν Μωαμεθανισμόν. Τὸ ἔτος 864 ὁ Βόρις ἤτο ἀποφασισμένος τὴν δεχθῆ τὸν Χριστιανισμόν, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ἀνακοινώσεως τοῦ Λουδοβίκου τοῦ Γερμανοῦ, συμμάχου του, ὅτι ὁ Βόρις τοῦ ὑπεσχέθη τὴν ἀσπασθῆ τὸν Χριστιανισμόν. Ὁ ἅγιος Κλήμης Ἀχρίδος ἤτο ἐπίσκοπος εἰς τὴν «Βελίτσαν ἢ Δρεμβίτσαν» (νεοσυσταθεῖσαν ἐπαρχίαν πιθανῶς ἐν τῇ Δυτικῇ Μακεδονίᾳ) καὶ οὐχὶ ἐν τῇ πόλει τῆς Ἀχρίδος, οὔτε ἡ ἐπισκοπὴ τῆς Ἀχρίδος ὀνομάσθη «Μεγάλῃ», οὔτε ὁ Κλήμης ἀνηγορεύθη ὡς ἀρχιεπίσκοπος τῆς Velikas (Μεγάλῃς) Πρεσλαύας (σημ. 75). Οὗτος ἀπεβίωσεν ὡς ἐπίσκοπος Βελίτσου (916), καὶ οὐχὶ ὡς ἀρχιεπίσκοπος τῆς Πρεσλαύας. Ὑπῆρχε πόλις «Βελίκη Πρεσλαῦ», πρωτεύουσα τῆς Βουλγαρίας (οὐχὶ «Βελίκα Πρεσλάβα»), καὶ ἤτο τι διάφορον τῆς πόλεως Ἀχρίδος.

Δὲν εἶναι ἀριβῶς γνωστὸν, πόσαι ἦσαν αἱ ἐπαρχίαι τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Βόριδος καὶ τοῦ Συμεῶν. Διὰ τοῦτο ἀσθηρικός εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ συγγραφέως, ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Βόριδος ὑπῆρχον 14 ἐπισκοπαὶ (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν τῆς Φιλιππουπόλεως καὶ Σωζουπόλεως) (σημ. 70) καὶ ἐπὶ Συμεῶν 17 Μητροπόλεις μὲ 80 περίπου ἐπισκοπὰς (σ. 25). Εἰς μερικὰς ἱστορικὰς πηγὰς ὡς ἐπισκοπαὶ ἀναφέρονται τὸ Βελιγράδιον, Βελίτσα—Δρεμβίτσα, Ἀχρίς, Δέβολ, Βρεγάλνιτσα, Πρόβατος. Συμφώνως μὲ τὰ σιγίλλια τοῦ Βασιλείου Β', δοθέντα εἰς τὸν βούλγαρον ἀρχιεπίσκοπον Ἰωάννην μετὰ τῆς περιόδου 1018-1025, τὴν ἐποχὴν τοῦ Πέτρου καὶ Σαμουήλ ἡ Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία εἶχε 31 ἐπαρχίας. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Σαμουήλ ἀνακαίνισις τοῦ βουλγαρικοῦ Πατριαρχείου δὲν ἐγένετο ἐν Ἀχρίδι, ἀλλὰ μετὰθεσις αὐτοῦ ἐκ Δρίστρας εἰς Σαρδικίην, Μογλέναν, Πρέσπαν καὶ Ἀχρίδα (ἰδὲ τὸ δεῦτερον σιγίλλιον τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ ἔτους 1020). Ὁ Ἰωάννης Ριλιώτης (1046) καὶ ὁ ἡγεμὼν τῆς Δουκλαβίας Ἰβάν Βλαδημήρ (+1015) ἔδρων ἤδη, ὅταν ἡ βουλγαρικὴ Ἐκκλησία

ἦτο ἀνεξάρτητος καὶ «λαϊκὴ», ὡς λέγει ὁ συγγραφεὺς (παρατήρησις 75), δηλαδὴ μὲ σλαυικὸν κλῆρον, καὶ οὐχὶ κατὰ τὴν περίοδον τῶν Ἑλλήνων ἀρχιερέων ἐν Βουλγαρίᾳ (σελ. 26). Ἀναπόδεικτος εἶναι ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ὁ Τσάρος Σαμουὴλ ὑπεστήριξε τοὺς Βογομήλους διὰ τὸ ἐπεκταθῆναι εἰς τὸ κράτος του. Οὗτος ἦτο ὀπαδὸς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὡς τεκμαίρεται σαφῶς ἐκ τοῦ ἐπιταφίου μνημείου, τοῦ ἀνεγερθέντος ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐν Πρέσπα διὰ τοὺς ἀποθανόντας γονεῖς καὶ τὸν ἀδελφόν του Δαβίδ. Τοῦτο γίνεται φανερόν καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ Σαμουὴλ μετέφερεν ἐκ Λαρίσης εἰς Πρέσπαν τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου Ἀχιλλεῖου, εἰς μνήμην τοῦ ὁποῖου ἀνήγειρε θαυμασίαν ἐκκλησίαν.

Ὀρθότερα εἶναι ἡ γνώμη, ὅτι οἱ Βογόμηλοι ἠγωνίσθησαν δι' ἀδρανῶν ἀγώνων ἐναντίον τῶν κοινωνικῶν ἀδικιῶν, ὡς τὰς περιγράφει ὁ πρεσβύτερος Κοσμᾶς, καὶ οὐχὶ ἐνόπλιως, ὡς φαίνεται πιστεύων ὁ συγγραφεὺς. Ἡ εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν γεγραμμένη βιογραφία τοῦ Ἰωάννου Βλαδιμήρου, συνταχθεῖσα περὶ τὰ τέλη τοῦ XVII αἰῶνος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Δυρραχίου Κοσμᾶ, περιέχει πολλοὺς ἀναχρονισμοὺς. Διὰ τοῦτο ἀμφίβολον εἶναι, ὅτι ὁ υἱὸς τοῦ Σαμουὴλ Γαβριὴλ καὶ ἡ σύζυγός του ἦσαν Βογόμηλοι (σελ. 31). Δὲν ὑπάρχει πληροφορία, ὅτι ἡ Κοσάρα, σύζυγος τοῦ Ἰβάν Βλαδιμήρου, ὑπερήσπιζε τὴν αἵρεσιν τῶν Βογομήλων. Ἡ Κοσάρα ἦτο πολὺ ἀφωσιωμένη εἰς τὸν σύζυγόν της, ὁ ὁποῖος ἦτο αὐστηρὸς ὀρθόδοξος, καὶ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ὑποθεθῆ, ὅτι ἦσαν ὁμόθρησκοι. Ἰωάννης ὁ Ἐξαρχος ἔζησε κατὰ τὴν περίοδον τοῦ Συμεῶν (εἰς τὸ Ἐξαήμερον τοῦ Σεστοντέφ, οὗτος γράφει ὡς αὐτόπτης μάρτυς τὴν περιγραφὴν τοῦ ἀνακτόρου του καὶ τὰς ἐπισήμους δεξιώσεις εἰς Πρεσλαῦ), καὶ οὐχὶ πρὸ αὐτοῦ, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ συγγραφεὺς (σημ. 177). Ὁ ἱερεὺς (πόπ) Ἱερεμίας εἶναι ἀμφίβολον ὅτι ἦτο τὸ αὐτὸ πρόσωπον μὲ τὸν Βογομήλ, τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα σαφῶς ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Πρεσβυτέρου Κοσμᾶ.

Παρ' ὅλας ὅμως τὰς ἀνωτέρω καὶ ἄλλας ἀνακριβείας, τὸ ἔργον τοῦ Τούλια εἶναι σοβαρὸν δοκίμιον διὰ τὸ ἀποδείξῃ ὅτι οἱ Βογόμηλοι ὑπῆρξαν ὡς αἵρεσις. Ἡ γνώμη τοῦ Γλουσάτς, τοῦ Ν. Μπλαγκοέφ καὶ ἄλλων, ὅτι ἡ αἵρεσις ἦτο μόνον πολιτικὸν κόμμα, παρασταθὲν ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων του ὡς αἵρεσις ἐκ προθέσεως, ὑπεβλήθη εἰς λογικὴν καὶ πείθουσαν ἀναλυτικὴν κριτικὴν, ὑποστηρικθεῖσα ὑπὸ πολλῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν. Μετ' ἐπιτυχίας ἀνατρέπει τοὺς ἰσχυρισμοὺς των, ὅτι ἡ ὁμιλία τοῦ Πρεσβυτέρου Κοσμᾶ, ἡ ὁποία εἶναι ἡ κυριώτερα ἱστορικὴ πηγὴ διὰ τοὺς Βογομήλους τοῦ Χ αἰῶνος, συνεγράφη τῇ ἀρωγῇ βυζαντινῶν συγγραμμάτων διὰ τοὺς Μανιχαίους καὶ ὅτι αἱ πληροφορίαι περὶ τῶν Βογομήλων ἔχουν ἐπινοηθῆ. Συγκρίνων μερικὰ χαρακτηριστικὰ κείμενα ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Πατριάρχου Φωτίου διὰ τοὺς Μανιχαίους, τοῦ ἔργου Πέτρου τοῦ Σικελιώτου διὰ τοὺς Παυλικιανούς καὶ τῆς ὁμιλίας τοῦ πρεσβυτέρου Κοσμᾶ, ὁ συγγραφεὺς ἐξακριβώνει, ὅτι μεταξὺ τῶν ἔργων αὐτῶν ὑπάρχουν διαφοραὶ, αἱ ὁποῖαι ὑπερβάλλουν τὴν ἐκ πρώτης

ὄψεως ὁμοιότητα, ἡ ὁποία ὀφείλεται εἰς τὴν γενικὴν ταυτότητα μεταξὺ τῶν δυαδικῶν αὐτῶν αἱρέσεων.

Ἄφεθσαν μὴ διασαφηνισθέντα τὰ πραγματικὰ αἷτια διὰ τὴν ἐξαφάνισιν τῶν Παυλικιανῶν καὶ τῶν Βογομήλων κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Ὁ συγγραφεὺς δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν του, ὅτι οἱ Παυλικιανοὶ ἐν Βουλγαρίᾳ (περὶ τὴν Φιλιππούπολιν καὶ Νικόπολιν) διεσώζοντο μέχρι τοῦ XVII αἰῶνος ὅταν ἐδέχθησαν τὸν Καθολικισμόν. Μένει ἀναπάντητον καὶ τὸ ζήτημα, πότε ἐνεφανίσθησαν αἱ κοινότητες τῶν Βογομήλων ἐν Δραγοβιτία (Μακεδονίας), οἱ «Μπάμποῦνοι», πιθανῶς ἀνά τὸ ὄρος Μπάμπουνα, ὅπου καὶ τώρα ὑπάρχει χωρίον Βογόμηλα. Ἐδῶ ἀνοίγεται ἔδαφος ἐργασίας καὶ διὰ τὸν ἐθνογράφον, ὅστις πρέπει νὰ ἐρευνήσῃ ἔχνη βογομηλικῶν ἰδεῶν εἰς τὴν λαογραφίαν.

Σόφια

IBAN ΣΝΕΓΑΡΟΒ